

Firuz
MUSTAFA

2372

**MƏDƏNİYYƏT
VƏ FƏLSƏFƏ**

*Ötən
yüzlülin
yazıları*

HAZIRAN İCUMULUKASI PREZİDENTİNİN

İCLƏRİ İDARƏSİNİN

KİTAPXANASI

"Araz" nəşriyyatı
Bakı - 2005

87.3(0) + 86.33

M 85

Redaktor: T.Xəlil

Firuz Mustafa "Mədəniyyət və fəlsəfə",
Bakı, "Araz" nəşriyyatı 2005, 100 sah.

F 4965453211 2005

050

© "Araz", 2005

"AVESTA"nın izi ilə

1. ŞƏRQİN NƏHƏNG FİKİR ABİDƏSİ

"Rava görmə ki, xeyrxahlar zavala uğrasın,
Şər xeyirə qalib gəlsin"

("Avesta"dan)

“Avesta”nın yaranması, onun dünya mədəniyyəti tarixinə ölməz bir abidə kimi daxil olması “təsadüflərlə dolu dünyanın” növbəti paradokslarından biri kimi qarşılanmamalıdır. Bəşər nəsli özünün ən böyük “kəşflərini” “Avesta”dan hələ bir neçə min il əvvəl etmişdi: od əldə olunmuş, əmək alətləri yaradılmış, təbiətin müəyyən hissəsi rəm edilərək, necə deyirlər əmək predmetinə çevrilmişdir.

Tarixi faktlar sübut edir ki, yuxarı, yaxud sonuncu padedit dövründə yaşamış insana əkin - biçin işləri yaxşı tanış idi. Məhz həmin dövrdə bizim ulu əcdadlarımız taxıl əkmək, heyvan saxlamaq, paltar toxumaq və s. bu kimi işlərlə məşğul olmuşlar. İcma üzvləri özləri üçün daimi məskənlər salmış, ev tikmiş, heyvandarlıqla ciddi şəkildə maraqlanmışlar. Nisbətən sonrakı dövrlərdə (bizim e.ə. IV minillikdə) ilk texniki avadanlığın (məc, xış və s.) yaranması, suvarma sisteminin və əkinçilik qaydalarının təkmilləşməsi nəticəsində əmək məhsuldarlığı dəfələrlə yüksəldilmişdir. Bu cür ibtidai “texniki tərəqqi” prosesində maddi və mənavi mədəniyyətin müqəddəm şərtlərinin meydana gəlməsi təbi- tarixi inkişafın öz

qanunauyğunluqlarından doğan hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

Dəmirdən istifadə ibtidai texnikada əsl çevrilişə səbəb olmuşdur. Dəmir alətlər əkinçilik sahəsində çalışanların başlıca “silahı” idi. Qədim dövrlərə aid tarix kitablarında qeyd olunur ki, dəmir e.ə. XI - X əsrlərdə keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində ən əvvəl Zaqafqaziyada işlədilmişdir.

Doğrudur, “İlkin Avesta”da dəmir haqqında söhbət açılmır. Lakin “Kiçik (xırda) Avesta”da (“Kurta Apasta”- bəzən “Sonrakı Avesta” deyilir-F.Q.) qeyd edilir ki, yer üzündəki adamların hamısı bir gün qırmızı alovun və ərimiş metalın sınağından keçiriləcək, yalan (Druc) tərəfdarları zülmətə doğru (Arta, Aşa) tərəfdarları isə nura qovuşacaqlar.

Xatırlatmaq lazımdır ki, Zərdüşətəqədərki Şərq təsəvvürünə görə hər bir bütöv dövrün, eləcə də kainatın aqibəti alova qarq olmaqla başa çatır. Köhnə dünya məhv olur, kainat yenidən yaranır. İnkişaf dairəvi xətt üzrə gedir. (İstər-istəməz Nitsişenin inkişafın “qapalı dairə” üzrə gətməsi haqqında müddüaları, onun məşhur konsepsiyası yada düşür). Lakin Zərdüş inkişafı yalnız təkrar olunan kimi yox, həm də keçmişdən gələcəyə doğru hərəkət kimi təsəvvür edir. Zərdüşə görə, kainatın böyük yanğını zülmün, zülmətin məhvi ilə başa çatacaq, yer üzündə nurun, işığın təntənəsi bərqərar olacaq. “İlkin Avesta”da Zərdüşün özünün belə bir cəmiyyətdə - zülmətin məhvə məhkum edildiyi dünyada yaşayacağı və d olunurdu. Zərdüşün vəfatından sonra Yer üzündə belə bir əsaslı dəyişikliyin baş vermədiyini gören Zərdüştilər ibtidai nəzəriyyədə müəyyən “düzəlişlər” aparmışlar; yeni təsəvvürlərə görə 3 min ildən sonra Zərdüşün oğlu (o, əra gəlməmiş qızdan doğulacaq) meydana gələcək, (burada dualizim daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır), şə-rə qarşı mübarizəyə başçılıq edəcək. Fantastik təsəvvürə görə, 3

min illik zülmədən sonra bütün bəşər nəslə ərinmiş metal selinin içində keçəcək; qaynar metal axını xeyrixah qüvvələr üçün sūd gölünə çevriləcək, şər isə bu dəhşətli selin qoynunda əzaba məhkum olacaq...

Bizcə, zərdüştliyin geniş inkişafı Zaqafqaziyada baş verən "dəmir inqilabının" yayıldığı dövrdən bir qədər əvvələ təsadüf edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün diqqəti başqa bir məsələyə yönəltmək istədik. Məlum olduğu kimi, ilkin "Avesta"-da cəmiyyətin sosial strukturu məsələsinə toxunulmuşdur. Zərdüşt əkinçi, çoban əməyinə yüksək qiymət vermişdir. Zərdüş qanunlarında başlıca məsələ xam torpaqların şumlanması və əkin sahələrinin ədalətlə bölünməsi qaydasıdır. Axı, torpaq olmasa həyat da olmaz. Zərdüş-tün əqidəsinə görə, torpağı qız kimi sevmək lazımdır; torpağa toxum atmaqla onu ana etmək, ondan məhsul (övlad) götürmək xalqın borcu və xoşbəxtliyidir. "Yetkin qız ər, xam torpaq isə əkinçi həsrəti ilə yaşayır". Əsərin bir çox yerlərində zəhmətkeş insandan böyük məhəbbətlə söhbət açılır. Kəndli, əkinçi əməyi insana bolluq, sevinc gətirdiyi üçün alqış nəğmələri ilə vəsf olunur. Zərdüşə görə bolluq - qələbə, güc, gözütöxlülük deməkdir. Fərqlərin birində deyilir: "Kim yemirsə (qida qəbul etməsə), xoş, xeyrixah işlər görməyə və ər - arvad vəzifəsini icra etməyə, uşaq törətməyə qüvvəsi çatmaz. Bütün maddi aləm yeməklə yaşayır, yeməksiz ölür".

"Avesta"-nın ilkin parçalarındakı bölgədə cəmiyyətin 3 sınıflı təbəqəsi qeyd olunur: *1. Kahinlər 2. Döyüşçülər 3. Heyvandarlar*. Nisbətən sonrakı dövrlərdə həmin bölgüyə sənətkarlar da əlavə edilir. Daha yaxın keçmişə aid olan parçalarda isə sahibkarlardan və qullardan söhbət açılır. Qullar öz ağasına tabe olmalı, onun əmrinə sözsüz əməl etməlidirlər. Qulun heç bir hüququ yoxdur. Qanun qulun haqqını güdmür. Göründüyü kimi, zaman keçdikcə "Avesta"-da

müəyyən sinifi məsubiyyətlərin izləri üzə çıxır. Abidədə ibtidai - icma cəmiyyətindən sınıflı cəmiyyətə (quldarlığa) keçidin əlamət və xüsusiyyətlər zəif şəkildə də olsa işıqlandırılmışdır.

"Avesta"-nın bitkin fəlsəfi əsər hesab etmək olmaz. Ümumiyyətlə, bu gün əsərin yarandığı dövrdə fəlsəfənin meydana gəlməsini iddia etmək heç də ağlabatan fikir deyildir. Lakin ilk fəlsəfi düşünmə tərz-i dünyagörüşü məhz həmin dövrdən e'tibarən formalaşmışdır. Yeri gəlmişkən deyək ki, dünyagörüşün özü fəlsəfədən daha qədimdir. Rus alimi A.N.Çanişevin doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, dünyagörüşü on min illər qabaq "ağıllı insanın" dünyanı dərk etməyə göstərdiyi cəhd (tələbat) nəticəsində yaranmışdır. "Avesta"-da bitkin fəlsəfi sistem və dünyagörüşü olmasa da, dünyagörüşü səviyyəsinə yaxınlaşan mülahizələr olmuşdur. Əsərin yarandığı dövrdə elmi biliyin müəyyən pilləsinə qədəm qoyulsa da nəzəri fəaliyyət nisbətən zəif inkişaf edirdi. Qədim yunan filosofu Platon qeyd edirdi ki, sayı, hesabı öyrənmək insana analitik səpkidə düşünmək qabiliyyəti aşılamaşdır.

Qədim Babilistan, Hind, Çin, Misir, yunan mifologiyasında, ilkin fəlsəfədə sosioantropomorfik dünyagörüşü səciyyəvi idi. Təbiət (və təbiət hadisələri) ilə insan (və insan taleyi) arasında analogi paralellər axtarmaq üçün Homer və Hesiodun əsərlərinin sujetinə, antik dövrün mifoloji nümunələrinə öləri nəzər yetirmək kifayətdir. Həmin əsərlərdə yer - səma, qara - ağ, ölüm - həyat, sol - sağ, kişi - qadın, işıq - zülmət qütbləri əbədi mübarizə aparən tərəflər, həlledilməz ziddiyyətlər kimi qəbul olunur. *Miflə tələkkürə görə, səma və tartar (ışıq və zülmət), gecə və gündüz, aşağı və yuxarı Yer üzündə üz-üzə gəlir, toqquşur. Yer - bu ziddiyətli qütblərin qovşağıdır.* F.X.Kessidin yazdığı kimi, həmin təsəvvürlərə görə, bütün yer cismələri şərtidir, onlar özlərində kosmik qüvvələrin ziddiyyətlərini

təcəssüm etdirirlər. İnsan həyatı da elə bu qaydaya tabedir, orada sevinc və kədər, xoşbəxtlik və bədbəxtlik, hərbi və sülh və i.a. bir-birini əvəzləyir. Yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələrinin qayəsini əks etdirən bu gür baxışların məntiqi ekvivalenti "Avesta"nın ruhunda da qabarıq in'ikas olunur.

Qədim Çin mifoloji dünyagörüşündə də "Avesta"ya xas olan ibtidai yozum maneraları ilə qarşılaşırıq. Çin alimi Yüan Kenin topladığı mif nümunələri deyilənləri ayəni şəkildə sübuta yetirir. Həmin miflərdən birində mübarizə aparən iki kosmik qüvvə - Yan və İn (Göy və Yer) əsas əks amillər hesab olunur. Yaxud, digər bir mifik qəhrəman-Pan-çu Göyü Yerə üzərinə qaldıraraq əbədi, xautik ziddiyyətlərin bünövrəsini qoyur. Həlak olmuş Pan-çunu nəfəsi - küləyə, səsi - ildırım, sol gözü - Günəşə, sağ gözü - Aya, əl və ayaqları - Dünyanın dörd cəhətinə, sümükləri - daşa, dəmirə, təri - yağışa, saç-çiçəyə, ota, ağaca və s. çevrilir. Bədəninədən qopan mikroblardan (hissəciklərdən) isə insanlar yararır və külək həmin hissəcikləri Yer üzünə səpələyir. Belə dini - mifik təsəvvür "Avesta" üçün də yad deyildir. Biz, əlbəttə, həmin oxşar cəhətlərin kökünü bir istiqamətə yönəltmək niyyətindən uzağıq. Lakin konkret dövrün, zamanın ruhundan doğan düşüncə tərzinin bir-birini tamamlamaması diqqətdən yayınmamalıdır. "Avesta"dakı zoomorfik və antropomorfik miflərlə bağlı məqamların "qohumlarına" Qədim Azərbaycan şifahi ədəbiyyatı nümunələrində daha tez-tez təsadüf olunur. Oğuzla (Uğuzla), Təpəgözlə, Qaraca Çobanla bağlı əsərlər, "ağıllı adamların" (Homo sapiens) - artıq mənəvi mədəniyyətin müəyyən pilləsinə qədəm qoymuş əcdadlarımızın ilk dünyadurumu haqqında tarixi faktlardır. "Avesta" və Yunan (eləcə də Şərqi) əsərlər qəhrəmanlarının öləri də nəzərdən keçirilməsi bizi qərribə bir mənzərə ilə üzləşdirir: antik dövrün demək olar ki, bütün ədəbi

qəhrəmanları (fikrin geniş mənasından) Allah obrazlarında ifadə edilir. Bu, nə üçün belədir? Bizcə insan öz arzu və düşüncələrinin mənbəyini, məqsədinin sonunu daha çox kənarında axtarırdı. İnsan özünü hansı bir ideyanın istifadəçisi hesab edirdi. Mis və tunc dövrünün adamı hələ öz imkan və qabiliyyətinin ölçüsünü dərk edə bilmirdi. İnsanı mücərrəd ideyalardan daha çox konkret məişət qayğıları məşğul edirdi. Təsərrüfatı idarə etmək, torpaqdan bol məhsul götürmək təkcə əkinçi əməyindən yox, həm də təbiətdən - onun yağışından, istisindən, havasından asılı idi. Təbiət özü müqəddəsləşdirilirdi. İnsanın özünü təbiətin qulu hesab edirdi.

Mif - insanın dünyabaxışıdır. Lakin vaxt keçəcək insanın təkəkkürü daha dərin qatlara nüfuz edəcək və mifik düşüncə tərzini fəlsəfi mühakimələrdə inkişaf etdiriləcək. Mifologiya fəlsəfəyə çevrilmir, lakin onun formalaşmasında etimoloji rol oynayır. Mif ictimai inkişafın müəyyən pilləsində dünyadurumu rolunu oynayarsa, fəlsəfə dünyanın dərk edilməsinə xidmət göstərir. "Avesta"da dərk etməyə cəhd var.

Müasiri olduğu digər abidələrdən "Avesta"nın bir kəskin fərqi də ondadır ki, onun qəhrəmanlarının bir çoxu "Göylərdən Yerə enmişdir." Zərdüşt tez-tez üzünü adamlara - əkinçiyə, biçinçiyə, maldara, çobana tutur. Düzdür, bu müraciətlərdə yenə göylərdən kömək umulur, amma diləyin ünvanı konkretidir: suyu bol elə, qışı ləngit, yaşıllığı çoxalt, var-dövləti artır. Abidədə Allahın insan rifahına xidməti üçün himn söylənilir, dua oxunur.

Lakin dünyanın iradə və idarəsi təkcə Xeyir Allahından asılı deyil. Burada Şər Allahının da güclü müdaxiləsi mövcuddur. Xeyirə Şər-Hörmüzlə Əhrimən üz-üzə gəlir.

Tədqiqatçılar Abidənin dualist mahiyyətini də elə bu qüvvələrin vəhdətində (bəlkə əksikliyinə?) görürlər. Bəs, əks qüvvələrin mü-

barizəsi nə qədər davam edəcək? Köhnə kitabların birində bu sualla belə cavab verilir: Hörmüz yaranışdan Xeyir, Əhriman yaranışdan Şərdir...Onların arasında döyüş iyirmi min il davam edəcəkdir. Nəhayət, Hörmüz qələbə çalacaqdır. Elə həmin kitabda qərribə bir inamla deyilir ki, Zərdüş heç də lövqəl' adə qüvvələr tərəfindən yaradılmamışdır. Qədim yunan alimləri(o cümlədən Platon) onu Hörmüzün övladı hesab edirdilər. Ümumiyyətlə, qədim yunanlar böyük ideyaların yaradıcılarını öz böyük allahlarının övladları sayırdılar. Göründüyü kimi, real qəhrəmanlarla ideal hadisələr arasında körpü yaratmaq cəhdi Abidanin tədqiqatçıları dərk etməmişdir.

Rus tarixçi alimi E.O. Berzin Zərdüş dünyagörüşünün mahiyyətini, əsasən, obyektiv şəkildə qiymətləndirərək yazır: "Zərdüş bəşər tarixində ilk filosofdur ki, sadəlöhf, idealist formada da olsa belə tərəqqi anlayışının, Xeyir və Şərin çoxəsrlik mübarizəsi vasitəsilə Xeyrin birdəfalik və dönməz qələbəsini hərəkət kimi ifadə etmişdir. "

"Avesta"da Xeyrin Şər üzərində qələbə çalacağına bəslənən inam əsərdən qırmızı xətt kimi keçir: *Ey Ahura Mazda! Əllorimizi qaldırın sonə sətayış edirik. Rəva görmə ki, xeyirxahlar zəvalə uğrasın, Şər Xeyrə qalib gəlsin...*

Xeyrin qələbəsi-həqiqətin qələbəsidir. Həqiqət isə insandan, inamdan başlayır.

2. ABİDƏNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN (VƏ YA ZƏRDÜŞT HARALIDIR?)

Ey Ahura Mazda, sənədən soruşuram, doğrusunu mənə bildir: bu işığı və qarənliyi yaradan kimdir?

("Avesta"dan)

“Avesta” dünya ədəbi-fəlsəfi fikir tarixində əzəmətli bir yer tutur. “Bəşəriyyətin uşaqlıq çağında” yaranan bu nəhəng abidənin vətəni haradır? O, nə vaxt meydana gəlir? Onun konkret müəllifi olmuşdurmu? “Avesta” hansı dildə yazılıb? Onun Azərbaycan həyatı, ərazisi, regionu, məişəti ilə əlaqəsi hansı cəhətləri ilə üzə çıxır? Nəhayət, “Avesta”nın janrı xüsusiyyətləri barədə konkret qənaətlər hasil etmək mümkündürmü?

Hər sualın önündə bir-birinə zidd (və bə zən də bir-birini tamamlayan) yüzlərcə cavablar durmaqdadır. Lakin bu cavabların hər birinin öz gizli və aşkar məqsəd və təmənnasının, yönüm və baxımının mövcud olduğunu təsəvvürə gətirəndə “Avesta”nın konkret ünvan, mahiyyət və məzmunundan çox, mücərrəd yozumlarının daha ətraflı və geniş yayıldığını söyləməli oluruq. Bu cür dolaşlıq və yanılmaların özü də bir növ qanunauyğun, “obyektiv” amillərlə bağlıdır. Axı, “Avesta”nın yarandığı dövrün özü tarixin qatı dumanı, qalın pərdəsi altında qalmışdır. O pərdənin aradan qaldırıl-

ması bir çox həqiqətlərin aşkarlanmasına xidmət göstərmiş olar. Lakin başər nəslə öz keçmişindən uzaqlaşib gələcəyə üz tutduqca tarix də, tarixə söykənc olan maddi və mə'nəvi mədəniyyət abidələri də öz ilkinliyini tədricən itirir, qərībā bir metamorfozaya uğrayır. Bu cür inkişaf və sūr'ət prosesində hər cür zaman anlayışı tarixə qovuşur, həm də təkəcə keçmiş və indi deyil, eilə gələcək də tarixə çevrilir. Bütün təkrarsız fakt və hadisələr kimi, "Avesta"nın özü və onun yarandığı dövr, onda vəsf və təsvir olunan zaman keçmişlə gələcək arasındakı körpüyə çevrilir, insanın tale və yaddaş kitablarının pozulmaz sətirlərinə hopur.

"Avesta" özünün meydana gəldiyi ərazidə, ya'ni Yaxın və Orta Şərq ölkələrində geniş yayılmış, həmin ölkələrin fikir tarixində möhkəm yer tutmuşdur. Bu ölməz abidə haqqında qədim yunan, Roma, İran, Suriya, o cümlədən Azərbaycan mə'xəzlərində söz açılmışdır. Tarixçilərin gətirdiyi faktlara isnad edərək deyə bilərik ki, hələ bizim eradan əvvəl IV əsrdə Makedoniyalı İskəndərin tapşırığı ilə o dövrün görkəmli alimi Feopomin zərdüştilərin fəaliyyəti, baxışları ilə yaxından tanış olmuşdur. Bizim e.ə. III əsrdə yaşamış məşhur tarixçi Hermippinin mə'lumatına görə "Avesta" 2 milyon sətirdən ibarət (misra) olmuşdur. Miladdan əvvəlki bir çox yunan qaynaqlarında Zərdüştün məşhur filosof Platondan (Əflatundan) (b.e.ə 429-344) təqribən 6 min il əvvəl (b.e.ə. 9-cu minillikdə) yaşadığı bildirilir. Qərbin "Avesta" ilə tanışlığı nisbətən yaxın dövrə təsadüf edir. Əsərin Avropadakı tədqiqi ilə əlaqədar ingilis alimi Darmstetrin "Avesta"nın ingilis dilinə tərcüməsində (həmin tərcümə alimin özünə məxsusdur) nisbətən atrlı şəkildə yazılmışdır ("Şərqin müqəddəs kitabları", IV k. 1980-cı il). Son dövrün əksər tədqiqatlarında həmin tanışlıq XVII əsrə aid edilir. Lakin bizcə görkəmli filosof A.O.Makovelskinin qiymətli tədqiqatında bu məsələ

lə ilə bağlı qeyd edilən fikrin üstündən sükutla keçmək olmaz. Alim yazır ki, fransız B.Brissonun 1590-cı ildə çap olunmuş 3 kitabdan ibarət "Perslərin şahlıq hakimiyyəti haqqında" adlı əsərində yunan və roma mənbələri əsasında pers tarixinə aid bütün mə'lumatlar verilmişdir. Həmin əsərin ikinci kitabı qədim perslərin adət, ən'ənə və dininə həsr olunmuşdur. Doğrudur, fransız aliminin əsərində Şərq abidəsi barədə söhbət açılmamışdır. Lakin mə'xəzşünasın toplandığı materialların "Avesta" ruhu ilə analogi yaxınlığı diqqəti cəlb edir. Sonrakı dövrün, 17-ci yüzilliyin fransız, ingilis, alman, italyan səyahətçilərinin qeydlərində Zərdüşti dini haqqında müəyyən mə'lumatlar verilmişdir. Həmin dövrün fransız səyyahı Qabriəl dü-Şinon bildirdi ki, o, müxtəlif dillərdə qələmə alınıb yazıya köçürülmüş həmin Şərq abidəsini özü görmüşdür. Oksford universitetinin professoru Tomas Qaydin "Qədim perslərin, partiyalıların və midiyalıların din tarixi" (1700-cü il), ingilis Corc Buçerin 1723-cü ildə İngiltərəyə gətirdiyi qədim surət (bu, "Avesta"nın bir parçası idi) Avropanın zərdüştiliyi öyrənməsində yeni mərhələ hesab olunmalıdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq ilk böyük tanışlıq fransız alimi Angetil dü-Perronun adı ilə bağlıdır. Ömrünün on beş ilini "Avesta"nın tədqiq, təfsir və tərcüməsinə həsr edən görkəmli şərqşünas əsəri 1771-ci ildə Parisdə fransız dilində nəşr etmişdir. O vaxtdan e'tibarən, ya'ni 200 ildən artıq bir dövrdə "Avesta" dünya şərqşünaslarının tədqiqində mərkəzi yerlərdən birini tutmaqdadır.

"Avesta"nın saxlanmaqda olan ən qədim əlyazması XII-XIV əsrlərə aid olunur. "Avesta"nın hissələrindən birində, hətta, konkret tarix də mövcuddur: 1278-ci il. Şübhəsiz ki, bu qədim abidə o dövrün mövcud danışiq dilinə tərcümə olunmuşdur. Bir sıra tədqiqatçıların nöqtəyi-nəzərinə "Avesta" mətninin bə'zi parçaları hələ o

vaxtkı ölü dildə tərtib olunmuşdur. Bizcə, bu fikir doğru deyildir. Çünki "Avesta"nın tərcüməsi, toplanması qısa bir dövrə aid deyil. Yaranma prosesində əsərin dili və üslubu təkmilləşmiş, cilalanmış, öz ilkin dialekt formasını dəyişmişdir. Elə buna görə də əsərin mətnindəki bəzi "siri nöqtələri" ölü dillərin ünvanına yazmaq ehtiyatsızlıqdır...

"Avestanın" sistemə salınması daha uzaq keçmişə -ilk sistemə salma (kondifikasiya) Arşagid dövrünə (e.ə. 100-cü illər) aid olduğu ehtimal edilir. Lakin əldə bu fikiri təsdiq edən fakt yoxdur. Sasanilər dövründə sistemləşdirilən (IV-VI əsrlər) abidə, xüsusi olaraq yaradılan əlifba üzrə (pəhləvi yazısı əsasında) qanuniləşdirilərək öz məzmununa müvafiq adla möhürlənmişdir: "Avesta". Rəvayət xarakteri daşıyan məlumatlara görə İsgəndərin Şərqi istilacı yürüşlərində "Avestanın ümumi həmcı 21 cild- 815 fəsildən ibarət olmuşdur. Hər biri nask adlanan həmin cildlərdən yeddisi dünyanın və insanın yaranmasından, yeddisi əxlaq, hüquq və dini qanunlardan, nəhayət, son yeddi cildi təbabət və astronomiyadan bəhs etmişdir. Arşagular dövründə (e. ə. 250-224-cü illər) tamamilə yararsız hala salınan, basqınlar nəticəsində tarmar edilən sənət abidəsini təzədən qismən bərpa etmişlər. Yeni tərtib sasanilər dövrünə qədər (eramızın III-VII əsrləri) davam etmişdir. Tədqiqatçıların yekdil fikrinə görə, əsər IV- VI əsrlərdə sistemə salınmışdır. Beləliklə, 3 cildən ibarət olan " Avesta" tərtib edilmişdir, onlardan iki cild "Avesta dilində" bir cild isə pəhləvi dilindədir. Bəzi hallarda "Vendidan" sözü ("dövrələr əleyhinə qanun" deməkdir) hər üç kitaba aid olunur: qanunlar haqqında kitab kimi təqdim edilən əsərlər bütövlükdə "Vendidan Sadə" adlandırılır və mövcud cildlər- yəni "Vendidad", "Yasna" və "Vispered" vahid kitabının ayrı- ayrı

(həm də bir-biri ilə əlaqəli) cildləri kimi təqdim edilir. "Avesta"nın 1-ci cildi " Vendidan" (yaxud "Videvdad") "farqard") yaxud "Videvdad") "farqard"- adlanan 22 fəsildən ibarətdir.

İkinci cild "Yasna" 72 paragrafdan ibarətdir. Əsasən, Zərdüştin lirikası kimi məşhur olan nəğmələr-"qatalar" (bunlara "qat" da deyirlər) daha çox dini nəğmələrə bənzəyir. Belə hesab edirlər ki, "Yasna" "Vendidaddan" əvvəl tərtib olunub. "Vispered" (yaxud "Visprat" adlanan 3-cü cild) 25 hissədən ibarətdir. Qeyd etməliyə ki, həmin hissələrin sayı bəzən 23 (Millsə görə) bəzənsə 26 (Şpiqelə görə) göstərilir.

Bundan başqa, "Yasna" və "Vendidad" cildlərinə daxil edilən dualar, əfsanə və miflərdən ibarət "Yaşt" hissəsi də mövcuddur. "Avestanın ərəb istilasından sonra dağıdılmış hissələrinin ayrı-ayrı parçaları, daha sonrakı dövrün abidəsi olan "Zərdüştnamə" poeması, nəhayət, əsərin sonluğunu təşkil edir "Bundehişi " (pəhləvi dilində) bu nəhang Şərqi abidəsi barədə qismən də olsa məlumat əldə etməyə imkan verir.

"Yasna" Avesta dilində "səcdə", "qurban" deməkdir. Xatırladıq ki, "Yasnaya" ən çox ilk dövrə aid olan "Qatalar" (Qatlar). o cümlədən "Qatalar"a aid olmayan, lakin həmin dialektə mövcud olan hissələr də (məsələn, " Xoş Yaşt", " Yasna", "Haptahati" (xantaxati) və s. daxildir.

"Vispered" (yaxud "Vispraq") adlanan 3-cü cildin adı da maraqlıdır. Bəzi tədqiqatçılar həmin ifadəni " vispe" (" bütün, hər şey, tamam") və " ghered" ("dərək")sözələrindən yarandığını söyləyir (yəni şeyin dərki) başqaları isə "vispe" və "red" (rat) cözlərindən ibarət olub "rad"- "dahi", "başçı" "hər şeyə başçılıq edən" mənasını verdiyini iddia edirlər. Bizcə birinci şərh əğlabatandır. Nə üçün? Çünki, " Vispered"dəki hissələrin (bu söz "gheredi" xatırlatmırmı?)

çoxu məhz insanın dünyanın dərk etməsi, gələcəyi əvvəlcədən görməsi və s. məsələlərə həsr olunmuşdur. Deməli, dünyada mövcud olan " hər şeyin dərk" həmin cildin adı üçün qaynaq ola bilər.

Artıq qeyd olunduğu kimi, "Avesta"ya "Yaşlılar"- ayrı- ayrı Allahlara (İlahələrə) həsr olunmuş ən qədim hissələr- bunlar bəzən himnlər də adlanır-daxil olunmuşdur. Lakin "Avestanın" (bəzən onu "Böyük Avesta da adlandırırlar) bəzi parçalarından ibarət olan "Kiçik Avesta"ya ("Xurtak Apastak") mənsub olan dualar da diqqəti cəlb edir. Buraya " Aşəm voxu", "Nifanqi kustik batan "Sarş vaç", " Niyayışin"-Günəşə, Aya- Mitraya, suya, oda oxunan dualar, həmçinin "Qasanbar"-sutkanı (vaxtı) idarə edən beş başçıya (dahiyyə) "six roçak"- ayın günlərinə, "Afrinakan" - ilin müəyyən bayramlarına həsr olunan dualar aid olunur.

Abidədə "Avesta" mətnindən başqa Zərdüştin qanunlarına həsr olunmuş iqtibas və parçalar da qalmaqdadır. Bunlar elmə " Niranqistan", "Pursişnixa", " Afrini dahman", " Xadokt nask". " Frahaeq-i-sim" adıyla məlum olan ayin və ibadətdir. Qeyd olunan son parça "Fraxan-i oim" "Avesta"-pers orta dövr dilində lügətdir. "Avesta"-nin əldə olunan hissələri onu yaradan xalqın özü kimi dəfələrlə istila və dağıntılara məruz qaldığı üçün öz ilkin variantını olduğu kimi qoruyub saxlaya bilməmiş, əksər hallarda frantmentlər şəklində qalmışdır.

Şifahi nitqdən yazılı dilə keçid "Avesta"ya əbədi, həm də mübahisələrlə dolu bir ömür bəxş etdi. Bu mübahisələrdə kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu yalnız "Avesta" dövrünün tarixi faktları təsdiq edə bilər.

"Avesta" Şərq, xüsusən, İran tarixşünaslığında sistemli şəkildə Avropaya nisbətən gec tədqiq olunmağa başlamışdır. İran tədqiqatçılarından M.Tərbiyyat, H.Tağızadə, Ə.Kəsrəvi, İ.Purdavud,

S.Nəfisi, M.Müin, Ə.Hikmət və s.avestaşünaslığa dair bir sıra elmi əsərlərin müəllifləridirlər. Görkəmli Azərbaycan (cənubi) alimi Məhəmmədli Tərbiyyat "Dənışməndane-Azərbaycan" adlı əsərində yazır ki, Zərdüş "Avesta"-nın ən qədim hissələrinin müəllifi, məzdəgizmin banisi və Azərbaycanın ən görkəmli şəxsiyyətlərindən olmuşdur. M.Tərbiyyat öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün özündən min il əvvəl yaşamış Əbu-Reyhan Biruninin söylədiyi mülahizələrə istinad etmişdir. Abidənin görkəmli tərcüməçi və tədqiqatçısı İbrahim Purdavud tutarlı faktlara güvənərək hesab edir ki, Zərdüş Azərbaycanca anadan olmuş, "Avesta" Azərbaycan xalqına məxsusdur. İ.Purdavud Zərdüşün anadan olduğu yer barədəki mübahisələrə də e'tinasız qalmamışdır. O, yazırdı: "Zərdüş yunan mənbələrində Qazaka, ərəblərdə Cənzə, müasir dövrdə isə Taxte-Süleyman adlanan yerdə anadan olmuşdur. Elə bu səbəbə görə də Urmiya gölünün suyu həmin dövrdə müqəddəs hesab edilmişdir. Cənzə atəşpərəsiləri içərisində Azərkoş və yaxud Azərkaşəsb ən məşhur idi. Yaqut Həməviyyə görə Cənzə Marağa ilə Zəncan, habelə Zur və Dinəvər şəhərləri arasında yerləşir. O şəxsən orada olan atəşgahları görmüşdür".

İ.Purdavuda görə, vaxtilə "Avesta"-nın bir nüsxəsi Azərbaycanın Şid şəhərində olan məşhur Azərkaşəsb atəşgahında, digər nüsxəsi isə Taxte-Cəmşiddə (Persapolis) olan dövlət arxivində saxlanılmışdır. Bu istiqamətdə Azərbaycan tarixçisi A.Fazilinin "Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında" adlı tədqiqat əsərində söhbət açıldığına görə biz "Avesta" ilə bağlı digər mülahizələr üzərində dayanmağı vacib bilirik. Və belə bir danılmaz faktı daim yaddaşımızın pozulmaz səhifəsinə yazmalıyıq ki, *"Avesta" Azərbaycan ictimai-siyasi fikir tarixi, geniş mə-nada türk təfəkkür qatı, türkün milli idrak pilləsi ilə bağlı olan anıdadır.* Bu günə-

cən türk şifahi və yazılı nümunələrində Hörmüz, Əhriman, habelə Zərdüştlə bağlı deyilən fikirlər, onlara edilən müraciətlər, onların şərəfinə söylənen alqışlar "türk zərdüştlüyündən" xəbər verir; həttd ki, *biz "Avesta"nı Şərqlə kontekstindən kənarda, hansısa xalqla məxsus "təmiz" bir əsər kimi tədqiq və təqdim etməyi düzgün hesab etmirik.*

Xalqlın tale çıxır, ömür yolu "Avesta"dan keçir.

"Avesta"ya üz tutmağımız kimisə qorxudursa, kimisə təlaşa salırsa günah Abidədə deyil. Günah abidəni dərk etməyənlərdə, onu dərk edə bilməyənlərdədir.

3. "AVESTA" SEHRİ

"Mən o şəxsəm ki, pak bir təbiətlə insanların ruhunu qorumaq üçün təyin olunmuşam; çünki Ahura Məzdanın yaxşı əməli üçün verəcəyi mükafatdan xəbərdaram. Tə nə qədər güc və dözümlük vardır, doğru yola getməyi insanlara öyrədəcəyəm".

("Avesta"dan).

Tarixçilərin az qala yekdil rə'yinə görə, "Atropatena" Azərbaycanın elmə mə'lum olan qədim adlarından biridir. Lakin həmin ad heç də "Azərbaycan" sözünün və həmin xalqlın etnogenezisinin nisbətən sonrakı dövrdə təşəkkül tapdığını deməyə əsas vermir. Nümunə üçün "Avesta"nın əsas hissəsini təşkil edən "Qat"ların adını çəkmək kifayətdir. "Azərbaycan" sözünə həmin abidədə təsadüf olunur. Belə ki, "Avesta"da "atar" və "patan", "baykan" sözlərinə rast gəlirik (*atar*-od, *patan*-qoruyan mə'nasında işlədilir). Deməli, "Atropaten" (yaxud "Atarpatan") ifadəsinin mə'nası "od saxlayan", "odqoruyan", "odu mühafizə edən" kimi anlaşılmalıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin söz İran mənbələrində-"Adərbadaqan", yunanlarda-"Atropatene", farslarda -"Adzarbadagen", ərəblərdə-"Adərbaycan" və "Azərbaycan" formalarında işlənmişdir. XI əsrin böyük alimi Mahmud Kaşğari isə özünün məşhur əsərində ("Kitabi-Divanü lüğət-ət-Türk") bu sözü "Azərbaycan" şəklində qeydə almışdır.

Mə'lum olduğu kimi, qədim Şərqlə abidəsi "Avesta" Makedoniya-

lı İskəndərin basqını zamanı məhv edilmiş, sonralara əsərin əldə olunan hissələri, qalıqları qədim pəhləvi dilinə çevrilmişdir. Elmi ədəbiyyatda hazırda şərti olaraq işlədilən "Avesta dili" istilahi də bu zəruriyyətdən-yə'ni əsərin orijinalının hansı dildə yazıldığını dəqiqləşdirilməməsi ucbatından yaranmışdır. Lakin çox maraqlı haldır ki, "Avesta"da hind-Avropa qrupuna daxil olan dillərlə yanaşı türk dilində işlənən sözlərə də rast gəlinir. Doğrudur, müasir türk dillərində "Atropaten"ə ifadəsinin tərkibinə daxil olan sözlər işlənmir və həmin leksik vahidlər "Avesta dili"nin öz "lüğət tərkibinə" daxil olunur.

"Atropatena" ifadəsini yaradan ikinci formant (**paten**, **patan**, **natan**) dilimizdə mövcud olan qədim yer adlarında da öz izini saxlamaqdadır. Məsələn, "Okbatan (bə'zən "Ekbatan" şəklində də yazılır) oykanimi bu cəhətdən az maraqlı doğurmur. Qədim Midiya dövlətinin paytaxtı olan Okbatan (Həmədan) öz dövrünün iri şəhərlərindən, məşhur ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Doğrudur, həmin ada-"Okbatan"ə "Avesta"da təsadüf edilmir. Lakin, bizə elə gəlir ki, həmin adda işlədilən "batan" formatı ilə "Atropaten"dəki "paten" sözü arasında bir-başa əlaqə, qohumluq, bəlkə də eyniyyət mövcuddur. Ehtimal edirik ki, Abşeron ərazisindəki yer adları-"Ceyranbatan", "Lökbatan" zootoponimləri, eləcə də Azərbaycan-dakı bir sıra başqa toponimlər paten-tapan-batan sözünün köməyi ilə yaranmışdır.

Adətən, "Lökbatan" oykonimindən söhbət açan tədqiqatçılar həmin sözün "lök" (dəvə) ismi ilə "batan" fe'li sifətinin birləşməsindən yaranıldığını göstərirlər. Doğrudur, "batan" sözü "Atropaten" və "Okbatan" sözlərində də fe'li sifət formasında çıxış edir. Lakin həmin söz burada artıq mə'lum olan mə'nada (suda batan, boğulan) "ba-

tan" sözü "Avesta" dilində "qoruyan", "mühafizə edən" mə'nasındadır. Buradan belə bir ehtimal irəli sürmək olur ki, "Lökbatan" oykonimi "dəvəqoruyan" (dəvənin qorunduğu yer) kimi də izah edilə bilər. Ehtimal şəklində söylədiyimiz həmin fikrin zahirən mücərrəd görünən yozumu ilə yanaşı konkret əsası da vardır. Həqiqətən, vaxtilə Abşeron ərazisində çoxlu dəvə saxlanılmış, ondan minik və yükdaşıma vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Lap uzaq keçmişdə isə dəvə totemi müqəddəs sayılmış, qədim əcdadlarımızın inamında mühüm yer tutmuşdu. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, "Qatların" müəllifi olan Zərdüşün adı da dəvə totemi ilə bağlıdır. Mə'lum olduğu kimi, "Avesta"da peyğəmbərin (müəllifin) adı Zaratuştra (Zaratuştra) şəklində işlədilir. Həmin adın mə'nası belədir: "Qızılı dəvə sahibi". "Avesta dilində" "ustra" sözü "dəvə" mə'nasındadır.

Fikrimizi yekunlaşdırarkən diqqəti bir daha "Avesta"da işlədilən "atar" və "patan" özlərinə yönəlmək istədik. Məgər "atar" (atro, otar, odar)sözünün "od"la, "patar" (paten, patan, badaqan) leksemisinin "qoruyan" fe'li sifət forması ilə uzaq qohumluğu yoxdurmu? Bu, məsələnin bir tərəfidir. Digər tərəfdən, hind-Avropa qrupuna daxil olan dillərdə, ələlxüs, "Avesta"nın səsləndiyi qədim pars dilində fe'li sifət aid olduğu isimdən əvvəl gəlir. Bu zaman "Atropaten" (od-qoruyan) sözü "paten-atro" şəklində olmalı idi. Necə deyərlər, fakt göz qabağındadır: bütün mənbələrdə məhz "Atropatena" (və yaxud bu qəbildən olan tərkiblər) forması işlədilir. Bu cür birləşmə isə türk dilləri üçün səciyyəvidir.

Bizə elə gəlir ki, izahına öləri şəkildə toxunduğumuz sözlərin gələcək araşdırıcıları ciddi problemin tədqiqinə ciddi də münasibət bəsləyəcəklər.

4. TARİXİN "AVESTA" QITƏSİ

"Zülmət məhvə məhkumdur".

("Avesta"dan)

Yer üzünə adamlar gəlib, səssiz-soraqsız gediblər Yer üzündən. Yer üzündə qəbilələr, şəcərələr, tayfalar, xalqlar məskunlaşıb-məhvə məhkum olunublar Yer üzündə. Yer üzündə adamlara və xalqlara bənzəyən dillər də olub-mənsub olduqları adamlarla və xalqlarla birgə heçliyə qovuşublar. Qəsdən "tarixə çevriləblər" idarəsini işlətmirik. Çünki tarix mücərrədlikdən uzaq, konkret məhkumdur. Tarix üzü və axtarı məlum olan faktlar, o faktların söykəndiyi zaman (dünən və indi) deməkdir. Ölü dillər və ölü xalqlar tarix və zaman denamesindən uzaqdır. Onların üstünə pərdə, həm də tül yox, daş və torpaqdan yoğrulmuş, dəmir və poladdan yapılmış pərdə çəkilib. Bu pərdəni götürmək-çətindir, bəlkə də mümkün deyil. Axı, "ölu" anlayışının özü çox şeyi, bəlkə də hər şeyi ifadə edir. Xalq yoxsa, onun dili də yoxdur. Dil yoxsa onun daşıyıcısı da yoxdur. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Vay o gündən ki, xalq da, dil də yaşarı olsun-ona mənsub olan abidə, əsər "dəfn olunsun". Bas necə? Ölümlər həmişə torpağa gömülür. Şahidsiz məhv edilən, səssiz-sözsüz, ünvarsız qətlə yetirilən, izi itirilən üçün kim yas saxlamalıdır? Ya onunla maraqlananlar tapılmaz, ya da onun "sahibləri" çoxalar. Görünür "itliklərin" taleyi həmişə olmuşdur.

"Avesta" məhz bu cür taleyi olan bir əsərdir. O, ölümə məhkum olub təzədən tarixə boy verəndə (yeni zəmində, yeni dildə) öz ilk ünvanına yetə bilməyib. Zaman keçdikdən sonra isə onun

"şərikləri", "ortaqları", "yiyələri" çoxalıb. "Sahiblərin" hamısı qalaq-qalaq faktlarla gəlib "mərhumun" "cənəzesi" üstünə. Hamısının da əlində tutarlı dəlillər, təkzibolunmaz sübutlar. Üstündə "doğum tarixi" yazılmış fayıtlar. Ünvanlı-ünvarsız "şəhadətnamələr" min illərin daş yuxusunu diksindirib perik salıb.

Və beləliklə "Avesta"nın ikinci qətdən sonrakı əsrarlı, ölümü (bəlkə də ölümsüz?) ömrü başlayıb.

Məlumdur ki, əsərin orijinalı məhv edilmişdir. Ona görə də "Avesta" ilə bağlı yaranan bütün mübahisələr, sonralar haradasa dibsiz bir uçuruma, sonsuzluğa calanıb. Qızıqşan söz-söhbətlərin istiqaməti ən müxtəlif "ünvarsız" ünvanlara yönəlib.

Abidənin orijinalı haqda söz söyləmək çətin, məsuliyyətli məsələdir. Həm də söhbət maddi yox, mənəvi abidədən gedir. Biz bu ifadəni təsadüfən işlətmirik. Müasir dövrün nəhəng elmi-texniki kəşfləri müxtəlif şüa və dalğalar vasitəsilə min illərə məxsus əşyayı- dəlillərin, əntiq predmetlərin, bir sözlə, maddi mədəniyyət abidələrinin yaşını dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Lakin mənəvi mədəniyyət abidələrinin sirlərini texniki vasitələrdə aşkarlamaq qeyri-mümkündür. Burada yalnız insan yaddaşı (əlbəttə, silsiləvi, zəncirvari şəkildə), zehni nüfuzetmə, əsrləri adlayıb keçə bilən fəhm "şüaları" kara gələ bilər. Şübhəsiz ki, həmin "bərpaetmə" prosesində tarixi-müqayisəli metodun yardımı da əvəzsizdir. Biz "Avesta" ilə bağlı olan bir çox faktları nəzərdən keçirdikdən sonra müəyyən mülahizələr söyləmək istəsək də abidənin dili haqqında son söz söyləmək iddiasından çox uzağıq. Bu, güman ki, qeyri-mümkündür. Çünki əsərin meydana gəldiyi dövrlə bu gün arasında tarixin çox suları axıb, bulanıb, durulub. Çünki "Avesta" öz ilkinliyindən çox uzaqlaşdı. Çünki Abidə öz zəminindən, öz mehərindən, öz tarixindən ayrılıb. Ən başlıcası isə, əldə olan materiallar "Avesta"nın əslisi yox, tərcüməsidir. Problemin ən çətin tərəflərindən biri də budur ki, əldə olan tərcümənin kimə məxsusluğu məlum deyil. Və bütün bunlarla yanaşı ortaya daha çətin bir problem çı-

xır-baş əsli olmayan, tərcümasının hansı dilə (xalqa) məxsusluğu bilinməyən bir əsəri hansı ünvana münqar etmək lazımdır? Və "ortaqlıq", "şəriklik" hissləri də bu zaman üzə çıxır.

Araşdırıcıların çoxu indiki halda Avesta dilini İran qrupuna daxil olan qədim dillərdən biri hesab edir. Lap dəqiqi, bu dil hind-avropa ailəsinin, hind-iran, yaxud ari qrupuna aid olunur. Tədqiqatçıların fikrincə hind-avropa tayflarının qədim vətəni indiki orta Asiya ərazisidir. Vahid hind-avropa icmasının iki yerə parçalanması (hind və iran) miqrasiya ilə əlaqələndirilir. Mülhizələrə görə, qəbilələrdən biri Hindistana (hind tayfaları), digəri isə İrana və Əfqanıstana (iran tayfaları) köçmüşdür. Bu cür parçalanma və labüd köçüm prosesində qəbilələrdən bir çoxunun dili öz müstəqilliyini itirmiş, bəziləri isə dialekt səviyyəsindən çıxaraq konkret dil kimi formalaşmışdır. Vaxtilə mövcud olan həmin dillərdən əksəriyyəti artıq yox olsa da, bəzi dillərin əlamət və xüsusiyyətləri qalmaqdadır. Bu isə özünü ən çox toponimik adlarda saxlamaqdadır. Qədim Midiya və Skif dillərinin "iz"ləri bu deyilənlərə misal ola bilər. Yazılı abidələrdə isə bizə yalnız iki dilin nümunələri gəlib çatmışdır-qədim fars dilinin və Avesta dilinin. Birinci dilə e.ə. Əhəmənid hökmdarları Dara, Kserks və başqalarının gil ifçaları üzərindəki yazıları aid edilir. Bu, müasir fars dilinin ilk nüvəsidir. İkinci isə qədim ayin və qanunların, dini təsəvvür və inamların toplusunu əks etdirən Avestadır, daha doğrusu, "Avesta dili". Tədqiqatçıların əksəriyyəti belə fikirdədir ki, "Avesta dilinin" son daşıyıcıları parsılardır (perslər); bu, hazırda İranda yaşayan farslar yox, əsasən Hindistanda yaşayan qədim xalqdır və mənbelərdə də pars xalqı kimi qeyd olunmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq qədim Abidənin taleyi Azərbaycan xalqının həyatı ilə bağlı olmuşdur. Zərdüştvün vətəni odu torpaq, odu yurdudur. Hörmüz həm də qədim azərbaycanlıların-oda tapınanların, atəşpərəstlərin inandıqları Allahdır. Xeyrixah qüvvələrə himayə göstərən baş Allah Hörmüz (Ahura Məzda) şəh Allah Əhdimənə (Anqra Manyu) qar-

şı mübarizə aparır. Hər iki Tanrı obrazı Azərbaycan mifik təfəkküründə uzun əsrlər boyu yaşamış, yaddaşdan yaddaşa keçib bizim günlərəcən gəlib çatmışdır. Xalqın ifadəsindən asılı olmayan kəskin tarixi-sosial hadisələrin təsiri prosesində təhrifə uğrayan, öz ilkin inanc mənbəyini az qala itirən adlar belə, əski mədəniyyətimizin dərin qatlarından soraq verir. Hörmüzün arvadı Hərmet (Armati) Yer ilahəsi, oğlu Azar (Atar) od Allahı, qızı Nahid (Anahid) Hava-Göy ilahəsidir. "Avesta"nın görkəmli tədqiqatçısı A.O.Makovelskinin aşağıdakı fikirləri bəzilərinin etirazına səbəb olsa da, uzun axtarışların məntiqi yekunu kimi təkzib olunmazdır: "...Avestanın bizə gəlib çatmış bütün kitabları (Vendidad, Yasna, Vispered və Bundehiş) qədim Azərbaycan ədəbiyyatının əsərlərindəndir". Avestanın şərq xalqlarına mənsub olduğunu təsdiq edən fikirlər şəksizdir. Əsərin Azərbaycan həyatı və məişəti ilə sıx bağlılığa da belə danılmaz faktlardır. Bunu Avestanın qədim tərcümasından sonra belə, əsərdə qaimaqda olan türk (Azərbaycan-F.M.) sözlərinin mövcudluğu bir daha təsdiq edir. Mərhum şərqşünas alim Ə.Hüseyni həmin sözlərdən bəzilərinə oxuculara təqdim etmişdir. Müəllif misal olaraq **atur-od; andırnoy-ad; dinə-məqsəd; aci-ilan; döğdi, doğan, ana; ata-nöyök; ata; tur-türk; əsən -yaxşı; sayru-xəstə, pis, eş, dost; göyüt-göylük; istər-istək; aq-yemək** və s. sözləri göstərir. Qeyd edək ki, bizim əlimizdə olan hissələrdə təsadüf edilən bir çox sözlərin türk mənşəli olduğuna şəkk-şübhə qalmır.

Məsələn, müqayisə üçün aşağıdakı sözləri nəzərdən keçirmək kifayətdir. (Sözlər əvvəlcə "Avesta dilində", sonra Azərbaycan, daha sonra rus və digər dillərdə verilmişdir):

Asta-**səkkiz**; rus: vosem; hindcə: asta; latınca: asta; almanca: axt; farsca: həşt; osetincə: ast. Dva-**iki**, rusca: dva; ingiliscə: tvo; farsca: du; əfqanca: dva; almanca: tsvey. Tri-**üç**, rusca: tri; latınca: tri; almanca: dray; ingiliscə: tres; hindcə: trayas; farsca: se; əfqanca: drə. Çatvar-**dörd**, rusca: çetire. D (t)ri-**üç**, rusca: üç; almanca: dray; Parva-**birinci**, rusca: pervı. Saka-**yüz**, rusca: sto;

trizat-otuz; rusca: tridat; Uba-hər ikisi; rusca: oba; Parad-qanağında, ön; rusca: pered; Kada-ne vaxt? rusca: koqda? Da-harada? rusca: qde?

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir rus dilində say və əvəzlilərdən başqa, elə isim, sifət və feillərə rast gəlirik ki, onların eyni olan qarşılığına və ya onlarla analoji əlaqədə olan ləksem və morfemlərə "Avesta"da təsadüf olunur. Konkret qenaatə gəlmək üçün aşağıda verilən sözləri nəzərdən keçirmək maraqlı olardı. (Əvvəlcə "Avesta"da olan sözlər verilir).

Band-**bənd**; rusca: bint; hindcə: banda; almanca: binden; saqdicə: bint; farsca: bənd; asetincə: bast; Brat-**qardaş** (qədim türkçə bir ad), rusca: brat; latınca drater; almanca: bruder; hindcə: bartr; soqdicə: br't; farsca: bəradər; Zim-**qış**; rusca: zima; farsca: zimistan; asetincə: zima; Uş-**qulaq**; rusca: uş; Antari-**çəri**; rusca: vnutr; almanca: unter; Ana-**o**; rusca: ona (qadın cinsini bildiren əvəzlilik); Az və Qazman sözləri: **göz**; rusca: qlaz; latınca: oquluz; Bağ-**Allah**; rusca: Boq; (qədim türkçədə BAĞ (əlaqə) Allah) Budra-**gümrah**; rusca: bodrı; Druva-**sağlam**; rusca: zdarovi; Qari-**dağ**; rusca: qora; Pis-**yazmaq**; rusca: pisat; Rad-**şad**; rusca: rad; Rvat-**qazmaq**; dartmaq; rusca: dvat; Matr-**ana**; rusca-mat; almanca-mutter; farsca-madər; Hayna-**dava**; rusca: vona; Una-**qadın**; rusca: jena; Sadava-**oturmaq**; rusca: sadits; (K) Xata- **ev**; rusca: xata;

"Avesta"nın sözlük və mətn parçalarından götürdüyümüz sözlər məhz bu qəbildəndir.

Adara-**aşağı**; aparı; Sarı-**sarı** (rəng); Us-**üst**; Dam-**dam**; rusca: dam; Dunman-**çən**, duman; rusca: tuman; Upara-**uca**, hündür (xatırladaq ki, Azərbaycan ərazisində kəndi vardır) Sarta-**sert**; hirsli; Uparı-**yuxarı**; Sas-**səs**; (bu söz çox vaxt fe'l formasında işlədilmişdir. Məs: -səs salmaq, danışmaq) və s.

Bu cür misalların sayını artırmaq da olar. Bizə elə gəlir ki, "Avesta" kimi böyük Abidəni, onun Azərbaycan həyatı və məişəti ilə əlaqəsini ətraflı və elmi şəkildə öyrənməyin vaxtı çoxdan gəlib çatmışdır.

FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏN YARPAQLAR

MİFİK TƏSƏVVÜRDƏN FƏLSƏFİ TƏFƏKKÜRƏ

"Həyata tam tarif verə bilməmişlər; çünki o hər an dəyişir və dəqiq təhlildən heyvətə tamiz şəkildə yayılır".

"Daş-qaş əvəzinə özünə bilik yığsan daha çox varlanarsan; ən qiymətli daşı salıb itirə bilərsən, ən sadə biliyi isə sonda heç kəs ala bilməz".

(Əbdül Fərəc)

Fəlsəfənin genəzisi, təkəcə bu günün tədqiqatçıları yox, eləcə antik dövr filosoflarını da düşündürmüşdür. Qədim Şərqdə beləcə hesab edirdilər ki, hər cür bilik (o cümlədə fəlsəfə) insanın marağı, ehtiyacı ilə bağlı yaranır. Bu məsələnin psixoloji cəhəti Platonun diqqətini cəlb etmişdi. Platonun dialoqlarından birində deyilirdi ki, *fəlsəfənin başlanğıcı- heyvətdir*. Yəni fəlsəfə heyvət etməkdən yaranıb, həmin fikri Aristotel inkişaf etdirərək yazırdı ki, insanlar öz biliklərini artırmaq (və eləcə də biliksizlikdən yaxa qurtarmaq) üçün filosofluq etməyə başlamışlar. Lakin öz biliksizliklərini dərk etmək üçün onlar müəyyən biliyə malik olmalı idilər. İnsan öz biliksizliyini başa düşənəcən böyük təkamül keçir. Biliksizlikdən biliyə gedən yol heyvət və təəccüblə müşayət olunur. Eləcə buna görə də Aristotel yazırdı ki, məhz heyvətlənmə nəticəsində insanlar ilk dəfə filosofluq etməyə başlamışlar.

Amma təkəcə heyvətlə fəlsəfə, elm meydana gələ bilməz. *Elmə qədəm qoymaq üçün heyvətin səbəsi olmalıdır*. Daha doğrusu, həmin səbəbin özü dərk olmalıdır. Bu cür dərkəndən sonra heyvətə səbəb olan, artıq heç bir təəccüb doğurmur. Aristotel fəlsəfənin yaranmasında mifin, mifologiyanın rolunu xüsusi olaraq qeyd edirdi. Fəlsəfə nə üçün, nəyə görə yaranıb?-sualına Aristotelin cavabı beləcə idi: "Bütün insanlar birliyə can atırlar- onların təbiəti beləcədir".

Fəlsəfənin genəzisi məsələsi yeni dövr müfəkkirlərini də məşğul etmişdir. Hegelə görə, fəlsəfənin yaranması problemini bütöv fəlsəfi- tarixi prosesdə nəzərdən keçirmək lazımdır, çünki "fəlsəfə dəyişməz olanı, əbədinə, öz-özünə mövcud olanı dərk etmək istəyir: onun məqsədi- həqiqətdir. Tarix isə bir vaxt mövcud olub sonra aradan çıxan və başqası ilə əvəz olunan barədə xəbər verir. Əgər biz desək ki, həqiqət əbədidir, onda o baş verən hadisələr sferasına daxil olmur və onun tarixi yoxdur. Əgər onun tarixi varsa, onda həqiqəti tapmaq olmaz, çünki həqiqət ötüb keçən deyil".

Hegel deyirdi ki, həm fəlsəfə, həm də din (xüsusən, onun mifoloji hissəsi) eyni sonsuz və ümumi məzmunu kəsb edirlər, mahiyyət etibarilə eynidirlər: yalnız *dinin ifadə tərzində təsəvvür, fəlsəfənininki isə- anlayışdır*. Bu və digər məzmun isə həm təsəvvür, həm də anlayış vasitəsilə ifadə oluna bilər. Hegel beləcə hesab edirdi ki, mifologiya (dinin dünyagörüşü hissəsi kimi) fəlsəfənin mühüm qaynağıdır. Fəlsəfənin əsas mənbələrindən biri də adı şüurdur.

Hegel göstərirdi ki, fəlsəfə məzmun və forma arasındakı ziddiyyətin həlli kimi yaranmışdır. Bəs bu "həllolunma prosesi" nə üçün bu qədər ləngiməmişdir? Hegel yazırdı ki, *Fəlsəfə... xalqın bütün mədəniyyətinin inkişafının müəyyən mərhələsində meydana gəlir*.

Fəlsəfənin mifologiyadan yaranması, onun mifogen tipinə söykənməsi bir çox filosoflar, o cümlədən XX əsrin böyük müfəkkiri A. F. Losev tərəfindən müdafiə olunmuşdur.

Bu gün elmi fikir beləcə bir faktı təsdiq və müdafiə edir ki, ilkin fəlsəfə

səfi düşüncənin mayası mifologiyadan gəlirsə, *ilk sistemli fəlsəfi təlimlərin neşiyi Şərqdədir*. Bu baxımdan hind fəlsəfəsinə öləri bir nəzər kifayətdir. Qədim Hindistanda fəlsəfənin, fəlsəfi idrakin təkmilləşməsinə dini fikirin, mifologiyanın təsiri böyük olmuşdur. Tədqiqatçıların yekdil rəyində görə Hind fəlsəfəsinin qaynaqları b.e.ə. I minilliyin ortalarına gedib çıxır. Bu, elə bir dövr idi ki, artıq dövlət formalaşır, qanunlar qüvvəyə minir, cəmiyyətdə sürətlə təbəqələşmə gedirdi.

Qədim hind cəmiyyəti elə əsas qruplara bölünürdü ki, onlarsız həmin dövrün ab-havasını təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Həmin qruplar vama adlanırdı. 4 cür vama vardı: 1) *kahin vaması (brahmanlar)*; 2) *hərbi aristokratiyanın vaması (kşatrlar)*; 3) *əkinçilər, sənətkarlar, tacirlər vaması (vayişilər)*; 4) *aşağı vama (şudralar)*.

Hind mədəniyyətinin qədim abidələri vedalar (vedlər) adlanır. Vedalar dörd qrupa (və ya hissəyə) bölünür ki, onlardan da ən qədimi Samh itlər hesab olunur. Samhitlər möcmuədən ibarətdir - onlardan ən məşhur dini hamilərin toplusu kimi qiymətləndirilən Rıç-vedədir. Vedaların ikinci hissəsi Brahmanlar sayılır. Üçüncü hissə - Aranyaklar, dördüncü hissə isə Upanşafilər adlanır.

Ümumiyyətlə, qədim hind fəlsəfəsi ayrı-ayrı sistem və məktəblərin inkişafı sayəsində özünün kamillik səviyyəsinə çatmışdır. Bu gün-iyirmi birinci əsrdə yaşayan nəslidəşlərimizi, b.e.ə. I minillikdə yaranmış fikir möcüzələri yəne də heyratlandırır.

Mımanca, sankhya, yoqa, nyaya məktəbləri, habelə caynizm, buddizm, çarvaklar məktəbi bəşər fəlsəfi zəkasının canlı, əbədiyaşar pilləridir. Banisi Patanalama hesab olunan yoqa sistemi isə etik prinsiplərin təkamülündə əsaslı rol oynamışdır.

YUNAN FƏHMİ

“Müdrək çox bilən adam deyil, biliyi xeyirli olan adamdır”

(Eksil)

Antik fəlsəfə Yunanstanın şəhər-dövlətlərində (“polislərdə”) və VII-VI əsrlərdə, daha sonra Cənubi İtaliyada, Afinada meydana gəlib təkmilləşmişdir. Həmin dövrdə Qədim Roma və Yunanıstanda quldariq özünün yüksək səviyyəsinə çatmışdı; qul əməyi antik maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Qədim Şərq mədəniyyətinin fəal təsirini də nəzərə alsaq antik dünyanın bu gün insani heyratə gətirən “kosmik yüksəlişinin” başlıca səbəbləri daha da aşkarlanır. Həmin dövrdə Kesiod və Homerin epik poeziyası, Alkey, Sanfo, Horatsiya və Anakreontun lirika-sı, Eksil, Sofokl, Evripid və Aristofanın dramaturgiyası, herodot və Fukididin tarixi, həmçinin həraklit, Demokrit, Platon, Aristotel, Epikur, Lukratsi Karın fəlsəfi əsərləri böyük şöhrət qazanmışdı.

Bizim söhbətimiz əsasən fəlsəfi fikirin meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı olduğu üçün qeyd etməyi xüsusilə vacib bilir ki, *Qədim Yunan fəlsəfəsinin təşəkkülündə mifologiya və din əsaslı rol oynamışdır*. Şərq ölkələrində-İran, Misir və Finikiyada artıq xeyli əvvəl əldə olunmuş elmi fikirin yunanlar tərəfindən mənimsənilməsi də fəlsəfi fikirin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya, kosmologiya, həndəsə kimi

elmlər Şərqdə yaranmış, sonrakı mərhələlərdə Yunanstanına doğru "addımlamışdı".

Yunan fəlsəfəsi öncə xüsusi tədqiqat sahəsi kimi deyil, digər elmlərlə sıxı bağlı olan universal bilik sahəsi kimi meydana gəlmişdir. Həm də bir çox elmlər kimi fəlsəfə də əvvəlcə Yunanstanın özündə yox, Kiçik Asiyanın qərb sahillərindəki şəhərlərdə - quldarlığın daha geniş intişar tapdığı ərazidə formalaşmışdır.

İlk materialist təlim b.ə. VII-VI əsrlərdə o vaxta görə nəhəng hesab olunan bir şəhərdə- Miletə yaranıb. Həmin dövrdə, Kiçik Asiyanın bu mədəni şəhərində öz dövrünün üç böyük müfəkkiri yaşamışdır: Fales, Anaksimandr və Anaksimən. Onları o dövr üçün (və eləcə də sonrakı dövrlər üçün) cavabı dumanlı görünən bir sual narahat edirdi: maddi aləmin əzəli və sonu haradadır? Mövcudatın əvvəli və axırı haqqındakı düşüncələr onları elmin sahilsiz üfurlarına çıxarmışdır. Onların hər üçü öz dövrünün böyük alim-astro-nomu, təbiətşünası, riyaziyyatçısı olmuşdur.

Falesə görə dünyanın əzəli su, Anaksimandra görə "qeyri- müəyyən" xassəyə malik "hüduzsuz" cism ("apeyron"), Anaksimena görə havadır.

Kiçik Asiyada özünəməxsus ideyaları ilə məşhur olan Ksenofanın (e.ə.VI-V əsr adı ədəbi- fəlsəfi fikir tarixində mühüm yer tutur. Kim idi Ksenofan? Qərribə həyat tərzi keçirən, gəzərkə şair- filosof, Kolofon şəhərində doğulmuşdur. Bu qərribə müdrik sonralar Cənubi İtaliyaya, ömrünün qurub çağı isə Eləyə gəlmiş, öz ideyalarının cücməsi, yayılması üçün böyük əzablara düşər olmuşdur. Ksenofan nəyi təqdir, nəyi təkzib edirdi? Onun mülahizəsinə görə Allahların Olimnə yığılmısı haqda təsəvvür əsassızdır. Allahları insanlar yaradır - həm də özlərinə bənzər şəkildə; yəqin ki, öküzlər, atlar, pələnglər rəssamlıq qabiliyyətinə malik olsaydılar allahların şokili- ni özlərinə bənzər formada çəkərdilər - yəni öküz, at, pələng formasında. Buna görə də Homar və Gesiod Allahları insan şəkilində təsvir etməklə axmaq hərəkətə yol veriblər. Allahlar yoxdur, yalnız onlar barədə rəy ideya, fikir mövcuddur.

HERAKLİT təzadı

"Hər şey nisbidir"

(Heraklit)

Kiçik Asiyanın Miletədən sonra öz filosofları ilə şöhrətlənən şəhərlərində biri də Efes idi. Heraklit (təxminən b. e. ə. 530-470) Efesdə doğulmuşdu. Heraklitin təliminə görə, kainatda mövcud olan hər şey dəyişəndir, keçicidir. O da materialistlər kimi deyirdi ki, hər bir hadisə maddi əsasa malikdir. Lakin ilkin əsas nə Falesin "suyu", nə Anaksimandrın "aneyronu", nə də Anaksimanın "havasıdır". İlk başlanğıc oddur. Heraklitə görə, təbiətdə mövcud olan hər bir cism və hadisədən od daha çox dəyişkən, daha çox çevikdir.

Heraklit yazırdı ki, hər bir mövcudat üçün var olan bu kosmosu heç bir Allah, heç bir insan yaratmamış, lakin yanarlıq sənərliliyin ölçüsü kimi o kosmos həmişə canlı od olmuş, var və əbədi mövcud olacaqdır.

Dünyanı "lotos" ifadə edir. Qədim Yunanıstanda "lotos" çox mənə idarə edirdi, ən başlıca mənası isə- zərurət, qanunauyğun deməkdir. Hər şey bu "lotosa" tabedir. Dünya dəyişkəndir. Soyuq-istiyyə, isti- soyuqa, yaş-quruya, quru-yaşa çevrilir. Günəş özü də hər dəqiqə dəyişir, təzələnilir. Eyni suya (çaya) iki dəfə girmək olmaz; ikinci dəfə başqa sular axıb gəlir. Heraklit deyirdi: ölümsüzlər öləni, ölənlər ölümsüzdür; Həyat biri üçün digərinin ölümü, ölüm başqası üçün digərini həyatıdır.

Heraklit yazırdı: od, torpağın ölümü ilə yaşayır, hava odun ölümü ilə yaşayır, torpaq-uyun (ölümü ilə).

Heraklit iddia edirdi: Allah- gündüz və gecə, qış və yay, Horn və

sülh, toxluq və aclıqdır.

Deməli, Allah əsas təcəssüm kimi mövcud olur.

Heraklitə görə, əyri və düz yollar bir-birinə zidd olsa da onları birləşdirən amillər mövcuddur.

Bir- birinə keçən ziddiyyətlərin mahiyyətini dərk etməyənlərlə mübahisəyə həmişə hazır olan filosof bildirdi ki, bu ziddiyyətlər eynidir. O göstərdi ki, ayrılan fikirlərdə özü ilə razılıq var: bizim inkar etmək özünə qayıtmaq deməkdir.

Hər şey nisbidir.

Heraklitə görə, qızılın qiymətli olması fikirdə nisbidir- eşşək qızıldan çox kövsənə üstünlük verir. Deməli, qızıl insan üçün qiymətlidir.

Dəniz suyu eyni vaxtda həm təmiz (balıq üçün), həm də çirklidir (insan üçün).

İnsan nə qədər müdrik olsa da Allahta müqayisədə meymuna bənzəyər- həm müdrikiyə, həm gözəlliyə, həm də başqa cəhətlərə görə.

Heraklit deyirdi: *təbiət "gizlənməyi sevir", onu dərk etmək insan üçün asan deyil. İnsanların hamısına idrak xasdır, lakin buna baxmayaraq, onlar "lorosa" görə bir-birindən fərqlənirlər. İdrakin əsasında hisslər dayanır. Xarici hisslər ruhu qaba olanlara imkan verir ki, həqiqi bilik əldə etsin. Zərif ruhlar xarici hisslər vasitəsilə həqiqi bilik qazana bilərlər.*

Hisslər insana şeylərin təbiəti barədə tam bilik verə bilmir, bu cür biliyi yalnız təvəkkür verə bilər.

Heraklitin dünyagörüşü öz müasirlərinin çoxunun fikrinə zidd gəlirdi. Müəyyən aristokrat qürurluğu onun mütərəqqi düşüncəsi ilə uyuşurdu. Qanunlara hörmət edirdi. Heraklit deyirdi ki, adamlar qanunları və doğma şəhərlərinin divarı kimi sevməlidirlər.

SOKRAT həqiqəti

"Sənin qəbahətlərini üzünə deyən düşmən, bunları gizlədən dostdan yaxşıdır..."

(Sokrat)

Ürəyindən keçənləri gizlətməmək, sözü müsahibinin üzünə şax demək, zahirən ciddi görünən çox mətləblərə istehza ilə gülmək, toxgözlülük, aza qane olmaq - Sokrata xas cəhətlər idi. Adamlarını qəddarlığı, hiyləgərliyi, dargözlüyü, xasisliyi, xulasa, bütün məntur hərəkətləri onu düşündürür, sirli-soraqlı suallarla üzləşdirirdi. Öz-özünə suallar verirdi böyük filosof: *"Ey Allahlar! Başar acgözlülüüyü nə deməkdir? Nə üçün doyunca yeyən adam yenə də yeməkdə davam edir! Nə üçün kəllənə qəder içən adam yenə də içməkdə davam edir! Nə üçün qumarda çoxlu pul udan adam bununla kifayətlənmiş, həmin pulları yenidən qumara qoyur?! Nə üçün şöhrətə çatmış adam daha artıq şöhrət arzulayır?! Nə üçün hakimyyətin bir pilləsinə qədəm qoyan növbəti pilləyə qalxmağa can atır! Nə üçün hədsiz xəzinə toplamış adam bununla kifayətlənmiş, xəzinə yığmaqda davam edir?!"*

Üzleşdiyi suallara Sokratın elə özü cavab verdi: *"Necə ki, xeyir-xahlıq törədən adam ölənə kimi onu davam etdirir, necə ki, incəsə-*

nətdə gözəllik yaradan adam onunla kifayətlənməyib yenə yaratmaqda davam edir ; necə ki, həqiqətə xidmət edən adam ondan ötrü əzab-əziyyətə dözüür və ölümə gedir; ona görə ki, ey Sokrat, haqqında düşümlüklərinin hamısı bəşər ehtirasları, hərislikləridir! Filosof bununla onu demək istəyirdi ki, pis adam öz pisliliyindən əl çəkmədiyi kimi, yaxşı adam da özünün yaxşılıq etmək vərdişindən heç vaxt əl çəkmir.

Sokrat özündən sonraya heç bir yazılı ədəbi-fəlsəfi nümunə saxlamamışdır. Onun həyatı və yaradıcılığı, mübarizə və fəaliyyəti barədə Ksenofot, Platon, Aristotel kimi filosofların, eləcə də Sokratın şagirdlərinin əsərlərində söhbət açılmışdır.

Afinalı Ksenofont yazırdı: "Sokrat...o qədər ədalətli idi ki, heç kimə zərər qədər pislilik etməmiş, əksinə, onunla ünsiyyətdə olan şəxslərin hamısına böyük fayda vermişdir. O qədər gözü tox idi ki, heç vaxt ləzzətli şeyi faydalıdan üstün tutmamışdı; o qədər dərəkəli idi ki, yaxşı və pis haqqındakı mühakimədə səhvə yol verməmişdi və bunun üçün heç kimin köməyinə ehtiyacı olmamışdı, belə məsələləri həll etmək üçün özü kifayət qədər güclü idi...".

Plutarx Sokratı bu cür səciyyələndirirdi: "Sokratı...biz ən dəhi və ən görkəmli adam hesab edirik. Sokratın sanki vahid, möhkəm, əzəli bir mühakimədən doğan bütün davranışı öz məqsəd aydınlığı və qətiyyəti ilə seçilirdi".

Sokrat fəlsəfəsinin mərkəzində insanın mənəvi-axlaqi kəfiyyətləri dayanır.

Sokrata görə, insan idrakının həddü ilahi idrakın nisbətində məhduddur. Çox böyük müdriklər və filosoflar müəyyən dərək etməyə malikdirlər. Həm də onlar müdrikliliyin müəyyən pilləsində dayanırlar. İnsan hər şeyi öyrənməyə, bilməyə qadirdir deyildir.

Sokrat deyirdi: *"İnsanın hər şeydə müdrik olması mümkün deyil. Deməli, kim nəyi bilirə, onda da müdrikdir"*. (Ksenofont. "Sokrat haqqında xatirələr".)

Sokrat üçün insanın biliyi və biliksizliyi: *"mən bilirəm ki, heç nəyi bilmirəm"* hökmündə ifadə olunub. Filosof Allahla adamlar arasında dayanan bir hadisədir. O, müdrikliliyə can atır, amma tam müdrik hesab edilə bilməz. Sokrat deyirdi ki, Pifaqor özünü filosof hesab edirdi- müdrik yox, çünki müdrik olan təkə tanrıdır. Fəlsəfənin müdrikliliyə sevgi kimi qiymətləndirilməsi, Sokrata görə- ilahi müdrikliliyə məhəbbət kimi başa düşülməlidir.

Sokrat deyirdi ki, *əsl (həqiqi) idrak (dərk etmə) tanrıdan yaranan şeydir və elə ona doğru da aparır. Dünyəvi ömürdə insan tanrının sifətini görmür, lakin onun əməllərinin, işinin şahidi olur ki, elə bu da kifayətdir.*

Sokrat göstərirdi ki, insanda öləri bədənə yanaşı ruh olmasaydı- o, biliyə və zəkayada malik olmazdı.

Platon Sokratın ölüm barədə dediklərini xatırlayır: "Kim öz həyatını əsl mənada fəlsəfəyə həsr edibse, o, yalnız bir şeylə məşğuldur-ölümə". Burada o, nəyi nəzərdə tuturdu?-Gələcək ölməzliyə hazırlaşan filosofun düşar olduğu əzablı ömrünü.

Filosof-Sokrat etikasının əsas qəhrəmanıdır. Sokrat elə bir şəhər-dövlətin tərəfdarıdır ki, orada yalnız ədalətli qanunlar fəaliyyət göstərir. O soruşurdu: *"Qanunsuz şəhəri kim xoşlaya bilər?"*.

Sokrata görə, hakimiyyəti zəhmlilər, tıranlar, zorakılar deyil, ağıllılar idarə etməlidir.

Sokrat fəlsəfi fikir tarixində məşhur mübahisəçi, hər bir məsələyə münasibətini açıq bildirən, ürəyindən keçəni deməkdən çəkin-

məyən,qeyri-adi bir şəxsiyyət idi.O,heç bir şey yazmamışdır. Öz baxışlarını dostları və şagirdləri ilə dialoqlarda açıqlamışdır.Lakin "şifahi variantına" baxmayaraq, Sokratın fəlsəfəsi onu öz müasirlərindən daha çox məşurlaşdırmışdır.

Kimlər idi Sokrat "məktəbinin " dinləyiciləri, onun "mübahisə" dostları? Ən müxtəlif peşə sahibləri-sənətkarlar, şairlər, rəssamlar, qadınlar, kahinlər, gənclər, qocalar, ağıllılar, dəlilər,afinalılar, spartalılar, və.s.Sokrat öz söhbətlərində nəyi isə təsdiq edir, nəyisə inkar, nəyisə bəyanir, nəyisə tənqid atəşinə tuturdu.

Sokrat mübahisələrinin (Sokratla dialoqların) müəllifi, sonralar məşhur tarixçi kimi ad çıxarmış Ksenofontun öz gələgək müəllimi ilə tanışlığına dair bir rəvayət bizim günlərə gəlib çatmışdır.Deyilənə görə, söhbət əsnasında Sokrat öz gənc müsahibindən soruşur ki, un almaq üçün hara getmək lazımdır? Oğlan cavab verir: "Bazara","Bəs müdriklik və xeyirxahlıq üçün hara getmək lazımdır?".deyə Sokrat yenə sual verir. Gənc cavab verə bilmədikdə filosof ona təklif edir: "Ardımca gəl, mən sənə göstərəm". Və Sokrat gənci "arxasınca"-öz ecazkar fəlsəfi dünyasına çəkib apardı. Həmin gənc Ksenofont idi.

Öz dinləyicilərini Sokrat "şagird" deyil, özünə dost hesab edirdi.O,sofistlərdən fərqli olaraq dinləyicilərdən pul almırdı...

...Sokrat öz gənc dostlarını, dinləyicilərini evə də vət etməkdən zövq alırdı.Növbəti qonaqlıqların birində arvadı özünü saxlaya bilməyib ərinə dişinin digindən çıxanı deyir.Bəhanəsində bu olur ki, evdə yeməyə heç nə yoxdur. Dostları dilxor olsa da Sokrat halını pozmadan evdə əlinə keçən yemək-içməkdən stolun üstünə düzür, parça şərab süzür.Dostlarından biri özünü saxlaya bilməyib deyir ki. Sokrat, sən arvadın dözülməz qadındır. Sokrat deyir ki, sən öz

qazlarının qaqqılıtısına öyrəşdiyim kimi, mən də öz arvadımın səsküyünə alışmışam. Hazırcavab dostu deyir ki, qazlarım mənə yumurta və bala verir. Sokrat cavabında deyir ki. arvadımda mənə uşaqlarımı bəxş edib.

Deyilənə görə, bir dəfə Sokrat filosofların məclisinə dəvət olunur. Alimlər uzun-uzadı nitq söyləyərək yaxşı danışmaq qabiliyyətlərini nümayiş etdirirlər. Bir qədər keçəndən sonra dostları Sokratdan xəbər alırlar: "Danışanlardan hansı xoşuna gəldi?".Sokrat deyir:"Aqafon".Sokratla Aqafonun münasibətini yaxşı bilən adamlar təəccüblənirlər."Axı,o məşhur qanmazdır, həm də o heç ağzını açıb danışmadı". Sokrat ciddi şəkildə deyir: "Bəs bilmirsiniz ki, axmaqın sükutuna qulaq asmaqdan yaxşı bir şey yoxdur".

Əri ilə tez-tez savaşıyan arvadı bir gün Sokratın üstünə hücum çəkir. Sokrat onu daha da əsəbləşdirmək üçün susmağı üstün tutur. İş belə görünən arvad daha bərk acıqlanır və su ilə dolu vedrəni ərinin başına tökür. Sokrat təmkinini pozmadan deyir:"Təblətin qanunu belədir:həmişə göy guruldayandan sonra yağış yağır".

Sokrat deyir ki, filosofun mahiyyəti ağıldan, onun həyatının mənası isə **həqiqətdən** ibarətdir. Həqiqəti haradan tapmaq olar?-Mübahisədən. Deməli, **filosofa mübahisə etmək hava və su kimi lazımdır**. Filosofu mühakimə və mübahisədən əl çəkməyə vadar etmək-ölümə məhkum etmək deməkdir.Elə Sokratın özü də öz fikrinin ağasına (eləcə də quluna) çevrilmişdi. Həqiqəti demək, həqiqətə tapınmaq baxımından onun ölümü də ibrətamizdir. "Ölüm, yaxud yalan"alternativi qarşısında dayanan filosof tərəddüd etmədən birincini seçdi: ölümü.Daha doğrusu, ölümün içində yaşayan həqiqəti, yaxud əksinə. Çünki həqiqətin içində də əzəmətli, nəhəng, ölümsüz bir ölüm vardı.

ÇİN MÜDRİKLƏRİ

“Müdrək adam özünə rəva görmədiyi şeyi, heç vaxt başqasına da rəva görməz”.

(Konfutsi)

Qədim Çində fəlsəfi fikrin yaranması bizim e.ə. VI-V əsrlərə aid edilir. Öz dövrünün nəhəng mütəfəkkirlərindən biri Konfutsi idi. Ölməz əsərləri ilə dünyada məşhur olan Konfutsinin fəlsəfi təlimin əsasında insan və onun əxlaqı dayanırdı. Bu cəhətdən həтта XXI əsrin filosofları da Konfutsiyə həsəd apara bilər. Nə üçün? Ən azı ona görə ki, o, fəlsəfəni ideologiyanın köləsi və ya kölgəsi kimi deyil, insan həyatı, insan ideali, insan əxlaqı ilə bağlı əlm hesab edirdi.

Filosof insanı mənsub olduğu sistemə görə yox, aldığı tərbiyəyə görə qiymətləndirirdi.

Konfutsi deyirdi: **“Bütün insanlar öz təbiətlərinə görə bir-birinə yaxındır, yalnız tərbiyə zamanı bir-birlərindən ayrılırlar”.**

Konfutsiyə görə, yenini dərk etmək üçün köhnəni öyrənmək zəruridir.

Konfutsi belə hesab edirdi ki, düşüncəsiz bilik-əhəmiyyətsiz, biliksiz düşüncə-mənasızdır.

Konfutsinin ardıcılı Menszi öz müəlliminin təlimini qəbul etməklə yanaşı, müstəqil mülahizələr söyləyir, öz dövrünün fikir salnaməsini inkişaf etdirir. Filosoفا görə insanın həyatı göylə-

rin hökmünə, səmanın iradəsinə tabe edir. Göylərin hökmünü isə hər şeyə qadir “səma oğlu” icra edir. *İnsan anadan xeyirxah doğulur*; ona dörd əsas keyfiyyət xasdır: 1) *əzabkeşlik hissi*; 2) *həya hissi*; 3) *təvazökarlıq hissi*; 4) *doğrunu yalandan fərqləndirməyi bacarmaq hissi*. Lakin cəmiyyətin təsiri nəticəsində insan öz əzəli keyfiyyətlərini itirə bilər.

Əlbəttə, qədim Çin fəlsəfi məktəbinin bütün nümayəndələrinin Konfutsini təqdir və təbliğ etdiyini düşünmək səhv olardı. Məsələn, Moszi (Modi) Konfutsini kəskin tənqid edirdi. O, göstərirdi ki, əzəldən müəyyənlaşmış tale yoxdur. İnsan öz sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq həmiyə əl tutmalıdır. İnsanın real taleyi göylərin iradəsi ilə təmsil olunan ən ümumi məhəbbətlə ifadə edilir.

Çin fəlsəfi, Çin ədəbiyyatı zaman-zaman bəşər mədəniyyətinin müxtəlif “qatlarına” hopmuş, insanlığın təkamülündə böyük rol oynamışdır.

Çin fəlsəfəsi dini və mitoloji baxışların qovşağında cıllanmış təkmilləşmişdir. Mitoloji qaynaqlardan su içən Qədim Çin dünyagörüşündə biz daha çox ibtidai yozum maneraları ilə qarşılaşırıq. Çin alimi Yunan Kenin topladığı mif nümunələri deyilənləri əyani şəkildə sübuta yetirir. Həmin miflərdən birində mübarizə aparan iki kosmik qüvvə-Yan və İn (Göy və Yer) əsas əks amillər hesab olunur. Yaxud başqa bir mifik qəhrəman Pan-qu Göyü Yerə üzərinə qaldıraraq əbədi, barışmaz ziddiyyətlərin bünövrəsini qoyur. Həlak olmuş Pan-qunun nəfəsi-küləyə, səsi-ildırıma, sol gözü-Günəşə, sağ gözü-Aya, əl və ayaqları-Dünyanın dörd cəhətinə, sümükləri-daşa-dəmirə, təri-yağışa, saç-çiçəyə, ota, ağaca və s. çevrilir. Bədənindən qopan mikroblardan (hissəciklərdən) isə insanlar yaranır və

külək həmin hissəcikləri Yer üzünə səpələyir.

Qədim Çinin böyük mütəfəkkiri Van Çun özünün "Tənqidi mütəfəkkirlər" ("Lun hen") əsərində yazırdı ki, insan kainatın bir zərəsidir. Lakin o kainatdakı varlıqlardan ağıla, zəkaya malik olması ilə fərqlənir. O yazırdı: "Səma və torpağın doğduğu mövcudat arasında insan ən qiymətli varlıqdır; insanın qiyməti onun biliyə malik olması ilə ölçülür". Van Çun insanın həyatı və ölümü arasında dialektik əlaqə görür. Başlanğıca malik hər şey sona da malik olmalıdır; sonu olanın başlanğıcı da olmalıdır. Ölüm doğumun nəticəsidir; doğumda ölümün labütlüyü mövcuddur. Van Çuna görə həm olum, həm də ölüm təbii hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Başqa bir Çin filosofu-Xan Feyszi insana təbiətin əyilməzlik, qürur, cəmərdlik kimi cəhətlərin xas olduğunu qeyd edərək yazırdı: *"Adamlar şeytana və Allaha xidmət edəndə, taleyə, fəxra və məqalara inananda, qurbanlara çevrildə...dövlət uşuruna doğru gedir". Bir çox cəhətləri ilə bizi bu gün də heyrətə gətirir qədim dünyanın fikir xəzinəsi. O xəzinənin hər mücüsünü bir ələmdən xəbər verir.*

NİTSŞE QAYIDIR

"Allah öldü. İnsanlara çox şafqət bəslədiyi üçün öldü Allah."

(Nitsşe)

O "bütün sədlərə naxmayaraq insan öz daxili azadlığına doğru hərəkət etməlidir" ideyasının müdafiəçisidir. Müasir oxucu Nitsşe haqqında (ələlxüsus əski Sovet ölkəsinin oxucucu nəzərdə tutulur) birtərəfli, "partiyalı", təhrif olunmuş şərhədən başqa elə bir mə'lumata malik deyildir. Halbuki öz böyük yaradıcılığını XIX əsrin sonlarında başa çatdıran Nitsşe bu günün və gələcənin da böyük mütəfəkkiridir. Özü haqqında ən dəqiq qiyməti elə Nitsşenin özü vermişdir; o, "Antixristianin" əsərinin əvvəlində yazır: *"Bu kitab lap az adam üçündür. Ola bilsin ki, o adamın hələ heç biri dünyada yoxdur. Bəlkə də onlar-mənəm Zərdüştürümü anlayanlardır; (...) Mənim günüm səhər yox, birisi gündür; bəzi adamlar dünyaya "öləndən sonra" gəlir".*

Haqiqətən də çoxları filosofu nə sağlığında, nə də öləndən sonra düzgün başa düşüb qiymətləndirə bilməmişdir. Elə götürək adı çəkilən "Antixristianin" əsərini. Müəllifi düşündürən, narahat edən nə idi?

Nitsşe göstərirdi ki, bir din və təlim kimi xristianlıq insan idrakı üçün buxov, azadlıq üçün qandaldır.

Xristianlıq azad düşüncəyə də yağdır. O, ona e'tiqad edəndən mö'tədillik, zülmə tabe olmaq tələb edir. Nitsşeyə görə bu din qulların, əzilələrin, zəiflərin, gücsüzlərin dinidir. Yeri gəlmişkən,

Marks və Engelsin əsərlərində də dönə-dönə qeyd edilmişdir ki, xristianlıq məhz zəiflərin mö-cüzəyə inamı kimi meydana gələrək, həmişə məğlubların tərəfini saxlamışdır.

Nitsşenin fikrinə, xristianlığın sosial nazasını daxilən qəribə, azadlıqdan uzaq olan adamlar təşkil edir. Amma bütün sədləri baxmayaraq, insan azadlığa, öz daxili azadlığına doğru hərəkət etməlidir.

Azadlıq axtarışları çıxırında filosofun gəldiyi qənaət maraqlıdır: quruluşu devirməklə azadlıq əldə etmək mümkün deyildir. Azadlıq əldə etmək üçün güclü, azad, müstəqil, qalib insan ideali yaratmaq lazımdır. Zəif pərəstiş, alçalmaq, gücsüzlüyü müdafiə etmək-insanı yüksəldə bilməz. Yalnız antik və intibah dövrünün idealına qayıtmaq azadlığa qovuşmaq olar. Sonralar faşizmin ideoloji yaraqxanasının əsasında dayanan ideyanın Nitsşenin məhz həmin qənaətlərindən su içdiyini iddia edənlər tapılacaq. Nasizm "zəif" xalqlar üzərinə "ali irqin" yürüşünü e'lan edəndə Nitsşenin haradasa gərəli və orijinal ideyalarını özünü üçün sifariş seçmişdi.

Lakin Nitsşe ideyalarını baş-ayaq şəkildə öz xeyirlərinə yazanlar sonralar nəşr olunmuş *"Hakimiyyət iradəsi"* adlı əsərə daha tez-tez müraciət etmişlər.

Bəs əsl həqiqətdə filosofun belə bir bitkin əsəri olmuşdurmu?

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti göstərir ki, onun bacısı Elizabet Forster-Nitsşe əlyazmalarındakı qeydləri toplayaraq öz əlavə və "düzəlişləri" ilə çap etdirmiş, nəticədə Nitsşeyə dəxli olmayan bir əsər meydana gəlmişdir. Yəni əsl mahiyyətdə tədqiqatçının belə bir əsəri olmamışdır. 1888-ci ildə filosofun yazdığı və gələcəkdə yazacağı qarşısına qoyduğu əsərin planı belə idi: **Birinci kitab**, Antixristianın: xristianlığın tənqidi təcrübəsi. **İkinci kitab**, Azad ruh: fəlsəfənin nihilist hərəkət kimi tənqidi. **Üçüncü kitab**, Immoralist-

gündəlik əxlaqın, ən fatil növün-cahilliyinin tənqidi. **Dördüncü kitab**, Dionis: əbədi qayıdış fəlsəfəsi. Bütün bu kitabların hamısını Nitsşe birlikdə "Dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi" adlandırdı. Həmin əsərlərdən yalnız biri-"Antixris" tamamilə yazılıb başa çatdırılmışdır. Və Nitsşe həmin əsərdə üç məşhur əssesini yazmışdır: *"Bütlərin tənəzzülü", "Vaqner təsadüfü", "Esso Homo"*.

Əlbəttə, Nitsşenin yaradıcılığı adını çəkdiyimiz əsərlərlə tamamlanmamışdır. Onun ilk kitabı fəlsəfi yox, ədəbi mövzuda idi. 1872-ci ildə yazılmış, öz şe'riyyəti, poetikliyi, sənətkarlığı ilə diqqəti cəlb edən həmin əsər belə adlanırdı: "Musiqi ruhundan faciənin doğulması". Filoloq Nitsşenin musiqi sənətinə bağlılığı da yaxşı mə'lumdur. Sonralar üz döndərdiyi Vaqner musiqisini dinləmək onun gəncliyinin ən sevimli məşğuliyyəti idi. Puşkinin sözlərinə bəstələdiyi musiqi də Nitsşenin çoxrəngli, çoxqatlı iste'dadından fəbər verir. Amma, əlbəttə, fikir tarixində o, daha çox orijinal bir filosof kimi qalmışdır.

Nitsşe alman millətçiliyini və xristianlığı romantikləşdirənləri pisləyir, bunu ikiüzlülük kimi qiymətləndirirdi.

Bəs Nitsşeni daha çox Şərq, Şərqlin böyük abidəsi Avectanın, onun qəhrəmanı Zərdüştün cəlb etməsi nə ilə bağlıdır?

Çox güman ki, filosof qəhrəmanlıq, əyilməzlik, dözümlü və s. kimi mühüm insani cəhətlərin həmin abidədə assosiativ duyumuna valeh olmuş, bunu öz yaradıcılığında, öz əsərlərində əks etdirməyə çalışmışdır.

Nitsşeyə görə, *dünyada əbədi döyüşlər gedir-qələbə və məğlubiyyətlər bil-birini izləyir.*

Nitsşe belə hesab edir ki, hakimiyyətə əzabkeşlik meyli zəifdir.

Yaradıcılığının ilkin mərhələsində daha çox estetik dəyərlərə diqqət yetirən Nitsşe, ikinci mərhələdə təbiət və cəmiyyət hadisələrinin təhlilinə meyli etmişdir. Xüsusən, "Bəşəri, daha başa-

ri", "Səyyah və onun kölgəsi", "Səhər şafəqləri", "Şən elm" əsərlərində saydığımız keyfiyyətlər qabarıq hiss olunur.

1880-ci ildən sonra yazdığı əsərlərdə filosofun yaradıcılığında qəribə bir meyl özünü göstərir. Nitsşe bu dövrdə daha çox "əbədi qayıdış", "fövqəlinсан" barədə söhbət açır. Həmin vaxtlar o, "Zərdüş bələ deyirdi", "Xeyrin və şərin o biri üzü", "Əxlaqın geneologiyası" adlı əsərlərini yazmışdır.

Nitsşe daha çox mübarizə və qələbə ideyalarının carçısıdır, o, zəifliyi, sısqalığı tənqid təkzib edir.

Nitsşe yazırdı: *"Allah öldü. İnsanlara çox şafqət bəslədiyi üçün öldü Allah".*

Fridrix Vilhelm Nitsşenin yaratdığı "Fövqəlinсан" "müasir insana" qarşı çıxır.

Nitsşe dünyanın əbədi geridönərliyinə, hər şeyin yenidən təkrar olunmasına inanırdı.

Sanki Nitsşenin yaradıcılığı zaman-zaman yenidən geri dönməkdədir: əsrin əvvəllərində onun əsərləri Rusiyada dənə-dənə nəşr edilmiş, təbliğ olunmuş, sonra isə lə nətlənmişdir. 30-40-cı illərdə Nitsşe Almaniyada ən çox sevilən, təbliğ olunan filosof hesab edilirdi. Sonrakı mərhələdə o, kəskin tənqid hədəfinə çevrildi.

Özünün "ölümündən sonrakı" həyatının uzunömürlüyünə inanan Nitsşe deyəsən haqlı idi: onun yaradıcılığı yenidən ciddi tədqiqat mənbəyinə çevrilmişdir.

Vaxtilə müxtəlif siyasi partiya, qrup və zümrələrin təhrif olunmuş şəkildə təbliğ etdiyi görkəmli filosofu "əslində", "orijinalda" olduğu kimi öyrənmək zərurəti yaranmışdır. Nitsşeni orijinal alim, maraqlı şəxsiyyət, radikal qənaətlər müəllifi kimi öyrənmək gərəkdir.

Nitsşenin ideyalar aləmi, mə'navi dünyası-onun yaradıcılığıdır. Nitsşe yenidən qayıdır.

FREYD möcüzəsi

"İnsanlar təbiət üzərindəki hökmranlıqlarından istifadə edərək bir-birlərini son nəfəsədək qıra bilərlər."

(Freyd)

Ziqmund Freyd XX əsr dünya elmi fikrinin məşhur nümayəndələrindən biridir. Bu görkəmli Avstriya filosofu psixonəz elminin əsasını qoymuş, yaşadığı zaman kəşfiyyatında (və sonrakı dövrdə) bir psixoloq, nevropatoloq, psixiatr kimi ad çıxarmışdır. *Freydin ilk tədqiqatları fiziologiyaya və baş beyinin anatomiyasına həsr olunmuşdur. Sonrakı dövrdə o, seksuallığın inkişafının psixoloji aspektləri, yuxuqormanın mahiyyəti, nevrozların psixoterapevtik üsulla müalicəsi və s. problemlərlə bağlı bir sıra əsərlər yazmışdır.* Onun sosial psixologiyaya ("Kütlənin psixologiyası və insan Məninin təhlili"), bəşəri mədəniyyətdə mifologiyaya dair ("Totem və tabu"), dinlə bağlı ("Bir illüziyanın tarixi") və bir çox əsərləri alimə dünya şöhrəti gətirmişdir.

Freydin əsərləri dünyanın bütün mədəni ölkələrində öyrənilir, çap olunur, tədris edilir.

Sovet hakimiyyəti illərində Freydin nəşri qadağan olunmuş, adı yalnız "qara siyahıda" çəkilmişdir. Halbuki onun əsərləri hələ əsrin əvvəllərində Rusiyada çap olunmuşdur. Yalnız son illərdə biz yenidən Freyde üz tumuşuq. Çox təəssüf ki, bu böyük alimin əsərləri Azərbaycan oxucusuna az qala heç mə'lum deyildir.

Freyd nəhəng fikir generatorudur. Həmin fikirləri daşıyan bəzi işıq zərrəciklərini nəzərdən keçirmək sərfəli olardı: Freydi söyənlərə də, Freyde vurulanlara da. (Yeri gəlmişkən, bizim bəzi "alimlərin" iddia etdiyi kimi, Freydin nəzəriyyəsi qətiyyənlə mürtəcə mahiyyət daşımır; o, böyük tədqiqatçı alim, hələ üstəgəl antifaşist idi. Faşist Almaniyası Avstriyanı zəbt edəndən sonra o, İngiltərəyə mühacir olmuşdu).

Bəs nə deyirdi Freyd? Dediymiz "zərrələrə" diqqət yetirək. Freyd insanın mə'nəvi həyat fəaliyyətinin strukturu haqqındakı bütün təklif və mülahizələrini METOPSIXOLOGİYA adlanan nəzəriyyədə şərh etməyə çalışır; ümumiyyətlə, psixi proses dinamik, topik və iqtisadi münasibətlərlə ifadə olunur. İnsanın "topik" (və ya "topografik") psixikası onun daxili aləminin sxemidir, bunu Freyd iki əsas hissəyə (və ya psixi sistemə) bölür: şüursuzluq və şüur. Bunların arasında isə ön şüur - "bufer" sistemi yerləşir.

Freyd "ilkin maraqla" kifayətlənməmiş, öz nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək "marağın" yeni pilləsinə qədəm qoymuşdur: "ölümə mey" həmin pillələrdən ən mühümüdür. Artıq bu mərhələdə seksual maraqlar öz bioloji əndazəsindən çıxaraq yeni mə'nəyə kəsb edir - özünü mühafizənin, özünü təsdiqin sinonimi kimi çıxış edir.

"Ölümə mey" (canatma, cəhd, həvəs, maraqlar) psixoanalizin ən mürəkkəb çalarları ilə müşayiət olunur. Bu nəzəriyyənin yaranmasında çox güman ki, Birinci dünya müharibəsinin də mühüm rolu olmuşdur. Bu necə ola bilər ki, insan bilərəkdən, dərk edərək ölümün üstünə gedir, öz həyatı ilə vidalaşmağa can atır? Bəlkə orqanizm - bu üzvi aləm öz əzəli formasına, - qeyri-üzvi vəziyyətinə qayıtmaq istəyir? Bu ziddiyyətli baxış və mühakimələrdən Freyd belə bir nəticəyə gəlir: *canlı orqanizm ölümə meydir* - o, bu halı Tanatos adlandırır; eyni zamanda həyata doğru, yaşamağa doğru

da həvəs çağlayır - bu, Erosdur. Öz əvvəlki halına - yəni qeyri-üzvi hala qayıtmaq istəyilə, yaşarlığını saxlamaq meyl - hər iki hadisə özlüyündə nə qədər mühafizəkar səciyyə daşırsa da, nə qədər ziddiyyətli görünərsə də müəyyən bir xətdə kəşifdir. Freyde görə, bütün həyat - güzaşt və mübarizədən, bu iki cəhdin ziddiyyətindən, onların bənzərlikindən ibarətdir. Deməli, hər bə, qırğına, qana meyl insana xas olan cəhətdir.

Freyd göstərir ki, bütün yaradıcılıq prosesi seksual enerjinin ("libido") sublimasiyası (yüksəlməsi, artması) nəticəsində baş verir. İncəsənət də yuxugörmə (rö'ya) kimi elə bir hadisədir ki, orada qeyri-şüuri daha parlaq şəkildə təzahür edir.

Freyde görə, fantaziya - bədii yaradıcılığın əsasıdır.

Fantaziya - nevroz və psixozun əmələ gəlməsi üçün əlverişli zəmindir. Beləliklə, Freyd belə hesab edir ki, yaradıcılığın mənbəyi patoloji xəstəliklərlə, psixi sapınmalarla bağlıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, sonralar elmi-tibbi-bədii ədəbiyyatda-bir çox əsərlərdə belə bir fikir geniş yayılmağa başladı ki, ağılsızlıq və bədii yaradıcılıq bir-birini tamamlayan keyfiyyətlərdir. Bir çox dahilər məhz həmin "aynılmaz keyfiyyətlərin" yüksək dərəcəsi sayəsində meydana gəlmişdir. İnsanın həyat və yaradıcılıq prosesi barədə Freyd nəzəriyyəsi mütləq doğru təlim kimi qəbul edilməsə də, bizcə orada rəşadət və real mülahizələr də yox deyildir. Axı, belə bir faktı necə inkar etmək olar ki, sənətkarın bütün bədii fəaliyyəti məhz coşğun həvəs və "ilham anı" ilə bağlıdır. Bu prosesi eləcə də elmi fəaliyyətə - böyük kəşf və ixtiraların yaranma prosesinə aid etmək olar.

Əlbəttə, demək olmaz ki, yaradıcılığa istiqamətlənən hər cür həvəsi seksual enerjinin - "libido"-nun ekvivalenti kimi qiymətləndirmək lazımdır. Fakt budur ki, hər halda bu cür enerji mövcuddur və çox güman ki, həmin enerjinin yaranmasında seksual tələbatla olan

meyl də müəyyən rol oynayır.

Psixoloji müşahidələrə və eləcə də psixik fəaliyyətdə baş verən proseslərə istinadən nəticə çıxarmaq olar ki, insan məhz təbiətə malik olduğu enerji sahəsində hər cür fəaliyyətə can atır, elmi və bədii yaradıcılığın pillələri ilə yüksəkliyə üz tutur. O ki qaldı yaradıcılığın patoloji halla əlaqəsi məsələsinə, bizcə, bu fikirdə də həqiqətə yaxın qənaətlər tapmaq mümkündür. Çox vaxt "ruhi xəstə" adlandırılan adamların güclü həvəsə, yorulmaz hərəkətə, tükenməz marağa malik olduğunu hər bir nevropatoloq və adi müşahidəçi təsdiq edə bilər. Tarix bunu da təsdiqləyir ki, yaradıcılıq qabiliyyətinə malik bu cür "xəstələrin" mövcud enerjisinin bədii axtarışlara (və ya elmi fəaliyyətə) yönəldilməsi çox səmərəli olur. Məhz belə "patoloji vəziyyətdə" qısa vaxt ərzində cild-cild əsərlər yazan, saysız - hesabsız musiqi nümunələri bəstələyən, mühüm elmi ixtiralar edən adamlar da az olmayıb.

Enerjini hara yönəltməli? Biz Freydin nəzəriyyəsinə öz münasibətimizi buradaca saxlayır, bir məsələni xüsusilə qeyd etmək istəyirik: insan təpədən dırnağa qədər "enerji bloku"dur. Çevik, əsəbi, narahat, coşğun, dalaşqan adamlarda bu cür enerjinin xüsusi çəkisi, həddi, kəmiyyəti çoxdur. Cinayət hadisələrinin təhlili göstərir ki, məhz sadaladığımız cəhətlərə malik olan adamlar daha tez-tez qeyri-qanuni hərəkətlərin baş verməsində yaxından iştirak edirlər. Pedaqoji müşahidələr onu da təsdiq etməyə imkan verir ki, deyək: dəcəl uşaqlar arasında "zəhmətkeşlər", cür atlilər daha çox nəzərə çarpır. Zəmanənin nəhəng simaları arasında keçmiş "dəcəllərə", "tərbiyəsizlərə" istənilən qədər rast gəlmək mümkündür. Bizə elə gəlir ki, insana xas enerjinin (istər-istəməz Freydin "libido"sunu xatırlayırıq) gərəklili fəaliyyət sahəsinə yönəldilməsi yalnız müsbət nəticələr verə bilər. Bu gün canlı "enerji blokunun"-insanın yaradı-

cılıq imkanlarının daha parlaq şəkildə üzə çıxarılması və xərclənməsi yollarının "xəritəsini" işləyib hazırlamaq bir çox elmlərin, elmi sahələrin qarşısında duran mühüm problemlərdən biridir.

Əlbəttə, indiki halda cəmiyyət və onun üzvlərinə "kompleks baxış" şəraitində şəxsiyyətin fərdi qabiliyyətinin aşkarlanması çətin məsələdir. Adamların təşəbbüskarlığının bəhrə verməsi, idrakin analitik qatlara nüfuz etməsi, təxəyyülün sonsuzluqda qanad çalması yalnız azad cəmiyyətdə mümkün ola bilər. Zəkanın zəncirləndiyi şəraitdə enerji təhlükəli bumeranqa bənzəyir: o, orqanizmə daxilində vurmuxur, çoxlu fəsadlar törədir, orqanizmə ciddi ziyan gətirir, nevroz, əsəbilik, stress yaradır.

Enerjinin (libedo) düzgün, proporsional tənzimlənməsi şəxsiyyətin imkanlarının gerçəkliyə çevrilməsinə təkan verir.

Əlbəttə, bu cür nizamlanma, tənzimlənmə tərbiyə prosesi ilə əlaqələndirilməlidir! K.Gilbert və Q.Kun kimi görkəmli estetika tarixçilərinin doğru olaraq yazdıqları kimi, tam qətiyyətlə demək olar ki, indi freydzim təsirini öz üzərində hiss etməyən bir danə də estetik nəzəriyyə tapmaq mümkün deyildir.

Freydin sənətkar psixologiyası ilə bağlı mülahizələrini inkişaf etdirən nəzəriyyənin tərəfdarlarından biri - O.Rank belə hesab edir ki, sənətkar-psixoloji münasibətdə xəyalpərvərlə nevroitik arasında dayanır.

Freydzim özü boyda möcüzə olduğu qədər də bitkin bir sistemin açarıdır. Zərrə-zərrə fikir hörgülərindən, şüa-şüa idrak naxışlarından yapılib, qurulub onun sistemi.

Freydzim Freydin - özünəbənzər, öz sisteminə oxşar mozaik, mürəkkəb bir abidədir. Bu abidənin hər daşı bir əsəb hüceyrəsidir. İnsanı, onun əsəbdən biçilmiş iç dünyasını öyrənirdi Freyd.

İndi bütün dünya Freydi öyrənir.

NAĞIYEV DÜHASI VƏ YA şimşək ömrü

Əlbəttə, bu yazıya ayrı bir başlıq da vermək olardı. Amma onun ömrü daha çox şimşək çaxımına bənzəyir.

O, elmin sonsuz fəzasında şimşək kimi çaxıb, elə şimşək kimi də söndü. Belə ömrə heç "qısa" deməyə də adamın dili gəlmir. Çünki qıtsadan da qısa olub onun həyatı. Cəmi 26 illik bir ömür yaşayıb. İndiki təsəvvürə görə o, yeniyetməlik çağında tərki edib bu qoca dünyanı.

Cahangir Nağıyev... Azərbaycan fəlsəfi, ictimai-siyasi tariximizin ilk tədqiqatçılarından biri. Şərq və Qərb fəlsəfəsinin alovlu təbliğatçısı. Görkəmli pedaqoq. Heyrətamiz yaddaşa malik poliqlot. İctimai xadim... Böyük erudisiyalı ziyalı... 26 illik mənalı ömrün maraqlı şaxələri bu cürdür. Mübaliğəsiz demək lazımdır ki, Cahangir Nağıyev qeyri-adi istedadla malik bir insan, bir alim olmuşdur. Amma təsəvvüflər olsun ki, o, indiyə qədər öz layiqli qiymətini almamış, alim zəngin fəlsəfi irsi ciddi tədqiqatdan kənar qalmışdır.

1903-cü ildə qədim Gəncə şəhərində bağban ailəsində dünyaya göz açmış Cahangir lap erkən çağlarında-3 yaşında ikən atasından yetim qalmış, dayısının himayəsində boya-başa çatmışdır. Hələ körpə ikən qabiliyyəti, maraqlı dairəsinin genişliyi ilə yaşadıklarından fərqlənmiş, dayısının təşəbbüsü ilə 1910-cu ildə Gəncədə 2 illik rus-tatar məktəbinə daxil olmuş, daha sonra Gəncə gimnaziyasında təhsil almışdır.

C.Nağıyev bolşeviklərin "sosial bərabərlik" ideyasına ürəkdan

inanmış, 15 yaşında İKƏP partiya sıralarına daxil olmuş, gizli ədəbiyyatı yaydığı üçün dəfələrlə zindana salınmışdır. **Həqiqət:** Lakin sonralar onu "antikommunist" təbliğatına görə ittiham etmiş, həyatını zəhərləmişlər. Böyük ideyalara inanan böyük zəka sahibi mədəni terrorun qurbanına çevrilmişdir.

C.Nağıyev hansı ictimai-siyasi cəbhədə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq xalqın maariflənməsinə, siyasi şüurunun formalaşmasına çalışırdı. O, dəfələrlə qeyd etmişdir ki, savadsız, na-dan kütlə ilə böyük ideallara nail olmaq qeyri-mümkündür. Özü isə bir filosof kimi xalqın, millətin özünüdərkində elmi dünyagörüşün, təhsilin, mədəniyyətin əvəzsiz rolunu qiymətləndirir, gecə-gündüz çalışır, şam kimi əriyirdi. O vaxtkı çox məxdud, küt, "qatı" kommunistlərə Cahangir Nağıyevin maarifçilik ideyaları qaribə təsir bağışlayır, hətta müəyyən dairələrdə istehza doğururdu. Belələri üçün "inqilab" anlayışı qan, qırğın, ölüm, həbs... demək idi. Çoxları "maarif", "mədəniyyət" sözünü eşidəndə ağız büzür, bunu zəiflik əlaməti, inqilaba qarşı tənqid hesab edirdi.

1922-ci ilin axırında C.Nağıyev Moskvaya öz təhsilini davam etdirməyə gəldi. O, Birinci Moskva Dövlət Universitetinin iqtisadiyyat fakültəsinə daxil olaraq burada 1924-cü ilə qədər təhsil aldı. 1922-23-cü dərəcə ilindən başlayaraq C.Nağıyev eyni vaxtda həm Moskva "Trujenik" zavodunda, həm Mitşin vaqondüzəltmə zavodunda, həm də Birinci Moskva Dövlət Universitetində fəlsəfi dərəcələrin fəaliyyətinə rəhbərlik edirdi.

1924-cü ildə AK (b) P-nin katibi Ə.Qarayevin zəmanəti ilə C.Nağıyev Qırmızı Professorlar İnstitutunun (QPI) iqtisadiyyat şöbəsinin ictimai elmlər fakültəsinə daxil oldu. Lakin tezliklə onun fəlsəfi problemlərə göstərdiyi maraqlı QPI-nin professor-müəllim heyətinin və C.Nağıyevin maraqlı yazılarıyla tez-tez çıxış etdiyi bir sıra nüfuzlu fəlsəfi jurnalların əməkdaşlarının diqqətini cəlb etdi. Məhz buna görə də institutun rəhbərliyi Nağıyevin fəlsəfə şöbəsinə keç-

məsinə razılıq verdi. Qısa müddət ərzində onun fəlsəfə sahəsində göstərdiyi fəaliyyət, böyük istedad və qabiliyyəti institutun elmi şuralarında qeyd olundu. Hələ ikinci kursda oxuyarkən *"K.Marxın dəyər nəzəriyyəsində dialektika"*, *"Kateqoriyaların "Kapital"a təbii edilməsi təcrübəsi"* mövzusunda hazırladığı məruzələr mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. C.Nağıyevin bu dövrdə qələmə aldığı bir əsər- *"Hegelin sosial fəlsəfəsinin problemləri"* xüsusilə böyük maraq doğurdu.

Gərgin elmi və təşkilati iş Cahangir Nağıyevi 21 yaşında ağır xəstəliyə-əşəb xəstəliyinə mübtala etdi. Dostları və həkimlər onu təhsili dayandırıb istirahətə getməsinə təkid etsələr də, bir nəticə hasil olmadı. O, 1926-cı ildə təhsili müvəffəqiyyətlə başa vurub təyinatla Bakıya göndərildi. Lakin Bakıda çox işləyə bilmədi. Gərgin fəaliyyət xəstəliyin yenidən güclənməsinə səbəb oldu. Həkimlərin məsləhəti ilə C.Nağıyev Almaniya və Fransaya müalicə olunmağa göndərildi.

Avropa ölkələrindən Bakıya qayıdan kimi C.Nağıyev yenidən qızgın elmi fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Dövlət Universitetində dialektik materializm kursu üzrə mühazirə oxuyan ilk azərbaycanlı alimlərdən biri C.Nağıyev idi. Onun təşəbbüsü ilə "İnqilab və Mədəniyyət" jurnalında fəlsəfə şöbəsi təşkil edildi. Həmin jurnalın 1928-ci il 1-ci nömrəsində çap olunmuş *"Spinoza haqqında"* adlı böyük məqalə bu gün də maraq doğurur. Məhz Almaniya və Fransaya səfərdən sonra rus dilində yazdığı *"Desan fəlsəfi sistemi haqqında"*, *"Hindistan İngiltərə zülmü altında"* və s. əsərləri bunu bir daha sübut edir.

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək C.Nağıyevin qoyub getdiyi fəlsəfi irs toplanmamışdır. Son vaxtlara qədər onun əsas əsərləri elmi ictimaiyyətə məlum deyil. Mərhum filosof Ziyəddin Göyüşov onun aşağıdakı əsərlərinin əlyazmalarını tapmışdır: *"Marxın materializmi"*, *"Adam Smitin dəyər nəzəriyyəsi və ümumi*

metodoloji nisbət: "Smit-Marx".

C.Nağıyev o dövrün əksər qəzet və jurnallarında, eləcə də Azərbaycan mətbuatında dərin məzmunlu elmi, nəzəri əsərlərlə çıxış edirdi. Alimin coşğun fəaliyyəti, əməksevərliyi heyratamiz idi. Bu qədər əsərin belə bir qısa müddət ərzində yazıldığına adam az qala inanmaq istəmir. C.Nağıyevin maraq və tədqiqat dairəsi də olduqca genişdir: fəlsəfə, ədəbiyyat, sosiologiya, iqtisadiyyat, siyasət, incəsənət...

Lakin C.Nağıyevin bədxahları, onun uğurlarının paxılığını çəkənlər də yox deyildi. Bir müddət xaricdə yaşamış alimin fəaliyyəti şübhə altına alınır. Onsuz da gərgin zehni əmək nəticəsində əldən düşmüş, əşəb xəstəliyindən əzab çəkən alimin özü və ailəsi barədə əsassız şayiələr yayır, onu dedi-qodu obyektinə çevirmək istəyirdilər. Təsir altına düşənlər arasında bədxah qonşularımızın nümayəndələri ilə yanaşı elə öz soydaşlarımız da az deyildi. Fiziki və mənəvi əzginliklə yanaşı, maddi çətinliklər də öz təsirini göstərməkdə idi. O, günü-gündən şam kimi əriyirdi. Nəhəng istedad özünün böyük elmi və pədaqoji fəaliyyət proqramını həyata keçirə bilmədi. 1929-cu il noyabr ayının 15-də C.Nağıyev əşəb xəstəliyinin şiddətləndiyi bir vaxtda intihar etdi... Beləliklə, şimşək çaxımına bənzəyən bu ömür zamanının nisbətindəki bir göz qırpımında elə bir şimşək çaxımında da başa yetdi.

Cahangir Nağıyev bizim unudulmağa layiq olmayan, ürəyi xalqın maariflənməsi üçün yanan, özünün şüurlu həyatını elmi axtarışlara həsr edən istedadlı filosofumuz olmuşdur. Amma biz onun yubileyini indiyə qədər qeyd etməmiş, əsərlərini işıq üzünə çıxarmamışıq. Heç olmazsa, innən belə, gec də olsa Gəncədə və Bakıda alimin xatirəsini əbədləşdirmək üçün müəyyən konkret tədbirlər həyata keçirmək gərəkdir. Bəs bu işləri biz görməsək, biz yazmasaq... kim görməli, kim yazmalı, kim yənməlidir?

MƏNƏVİ DÜNYAMIZ

SEVGİ fəlsəfi aspektdə

Sevmək özü bir sənətdir. Bəlkə elə buna görədir ki, incəsənətin nəş mövzusu sevgidir. Amma təəssüflər olsun ki, bəzi sənət adamları öz əsərlərində sevgi anlayışının mahiyyətinə varmaqdan daha çox, onun xarici "effekt" və "atributlarına" diqqət yetirirlər. Bioloji və mənəvi keyfiyyətlərinin qarışdırılması haqqında söhbət açılan anlayış barədə yüngül təsəvvür yaradır. Halbuki əsil sevgi hər cür bioloji və fizioloji amidlər qat-qat yüksəkdə dayanır. Sevginin "radiusunu" cismani parametrlərlə məhdudlaşdırmaq bayağılığın, dayazlığın məhsuludur. Əlbəttə, Henrix Hayne kimi nəhəng bir şairin "ən gözəl şeiridir qadın bədənini"- kəlamını bu cür "dayazlığın" nümunəsi kimi təqdim etmək insafsızlıq olardı. Qadın bədəninin, ümumiyyətlə, insan bədəninin təbiətin şah əsəri olduğunu heç kəs inkar edə bilməz. Hər bir bədii əsərin, diqqəti cəlb edən incəsənət nümunəsinin əsas qayəsi sevgi hissi aşılmaqdan ibarətdir: həm də insana sevgi. Məhəbbət-incəsənətin obyektidir. Bu "obyekt" insanı anlamağın, onun mürekkəb mahiyyətini dərk etməyin yeganə vasitəsidir.

Sevgi nə zaman meydana gəlir? O, doğrudanmı insanla, onun bioloji ömrü ilə yaşırıdır? İnsanlığın mənşəyində, kökündə sevgi fenomeninin rolunu necə qiymətləndirmək olar? Əlbəttə, bütün bu suallara bu gün əldə olan sənət əsərlərinə və tarixi xronokalara görə qiymət verə bilərik. Dövrümüzə gəlir çıxmış əsərlərin əksəriyyətində bəşəriyyətin "uşaqlıq mərhələsində" haqqında söhbət gedən anlayışın daha çox "hissi ləzzət" (Hegel)

səciyyəsi daşdığı qeyd olunur. **Hegel** antik mədəniyyət və incəsənətdən söhbət açarkən, qədim yunan faciələrinə (səhnə əsərlərinə) və heykellərə istinadən belə bir qənaətə gəlir ki, o dövrün əsərlərində daxil hissini ifadəsindən daha çox, zahiri əlamətlərin təcəssümünə diqqət yetirir.¹

Amma heç də belə bir qənaətə gəlmək olmaz ki, qədim dövrdə insanların dərin hissi aləmi olmamışdır. Məhəbbət ilahəsi Afroditanın ətrafındakı digər allahları- sevgi hamilərinə xatırlamaq kifayətdir: Erot, Eros, Himerot, Pot, Himney, Peyto, İlfya və s.

Yeni gəlmişkən, *yunan erosundan daha qədim olan şumer-akkad ədəbi nümunələrində sevgi Allahlarından bəhs olunur*. Burada allahlar panteonunda İştör əsas məhəbbət hamısı (həm də hər və sülh himayədan) kimi seçilir." Gilqameş haqqında dastanda İştör cismani yaxınlığı təqdim edir, İştör hələ böyük məhəbbətin nə olduğunu dərk etmir "Gilqameş haqqında dastanın dörd min il yaşı var, o, İlliadadan min il böyükdür. Elə həmin dövrdə Qədim Misirdə də sevgi ilahəsi-Hotar haqqında rəvayətlər yaratmışdı. Az sonra, təxminən otuz beş əsr öncə, artıq Misirdə məhəbbət lirikası meydana gəldi və elə həmin dövrdə, bu gün də dünyanı heyretə gətirən sənət nümunəsi-Neferinum başı- heykəltaraşlıq portreti yaradırdı. Əsərində Ehnaton və Netereru bir-birinə münasibəti bəşəriyyətə məlum olan ilk ən böyük sevgi nümunəsidir. Neçə yüzillikdədir ki, bu sevgi barədə əfsanələr dolaşmaqda, yeni-yeni əsərlər yaratmaqdadır. **Xatırlatma:** lirika ilk dəfə Misirdə meydana gəlib (bizim e.ə x6-x5 əsrlərdə)sonralar Yunanlarda inkişaf edib. Daha sonrakı mərhələlərdə artıq nəsr, daha doğrusu, dram əsərləri meydana gəlməyə başladı; həm tragediyalar, həm də komediyalar səhnəyə qoyulurdu (**Tragediya** Yunanca hərfi mənası keçilərin nəğməsi deməkdir; qədim Yunanlar bayramlarda Dionisin obrazını keçidə

rısı geyməklə yaradırdılar. **Komediya** Yunanca mərasim nəğməsi deməkdir. Dionisin şərəfinə keçirilən bayramlarda şən nəğmələr oxuyurdular).

İnsani münasibətlərin təhlilinə ən çox tragediyalarda diqqət yetirilirdi. Belə ki, Esxilin "Aqamemnon", Sofoklun "Çar Edir", Evripidin "İppolite" əsərlərində sevgi az qala bütün komediyaların əsasında dayanır. Artıq bizim e. ə I əsrdə Katull, Ovidi, Horatsı, Vergili və digər Romalı şairlər sevginin psixoloji mahiyyətini ifadə etməyə çalışmışdılar.

Sevgi insanın həyatına daxil olduqca onun mənəviyyətini, dünyagörüşünü dəyişdirir. Əlbəttə, demək olmaz ki, sevgi insanın həyatına yalnız işıq xoşbəxtlik gətirir. Yox! O, təkə həyatdakı insanların deyil, ədəbiyyatdakı obrazların da həyatına bir çox hallarda zülmət, intiriqə, bədbəxtlik gətirir. Buna minlərlə, milyonlarla sənət nümunəsi göstərmək olar. Görünür, bütün bu ziddiyyətlərin əsasında insan təbiətinin hələ izah olunmamış, kəşf edilməmiş çox sirlə keyfiyyətləri dayanır

Qadın və kişi. Əks cinslər, "Əks qütblər". Bəs bu "qütblər" nə cür birləşir?

Qədim Yunanlar bu birlikdə bir "ağılsızlıq" da görürdülər.

Ümumiyyətlə, Yunanlar sevginin bir neçə "növünü" müəyyənləşdirmişdilər. Bu növlərdən ən əvvəl, əlbəttə, Eros (və ya Erot) qeyd olunmalıdır. "Erotika" sözü də həmin ifadədən yaranmışdır. Ovidinin Latın dilində qələmə aldığı "Sevmək sənəti" əsəri məhz erosdan bəhs edir.

Daha sonra "Fili" diqqəti cəlb edir. "Fileo"-məni sevirəm"- deməkdir. Onun mahiyyət və mənası erosdan daha genişdir; bu, təkə sevgi yox, həm də dostluqdur.

Eros və Fileodan başqa biz "Filostorqiya" (zarif məhəbbət) "Filotes"(dostluq sevgisi), aqaresns" (sevgi əyləncəsi) kimi "mərhələləri", hətta "Filomitos" (mitə məhəbbəti) anlayışını da

1. Герцк. Сов., М. 1940 Т. 18, с. 127.

xatırlada bilərik. Yunanlarda əsas sevgi mənbəyi- Afrodita sevgi və gözəllik ilahəsidir. Afrodita bir çox allahları qadınlarda, hətta, bəzi kişiləri ilahələrlə tanış edir: Eros (Eros Afroditanın oğludur).

"Filya"nın növləri arasında idraka məhəbbət də xüsusi yer tutur. Məsələn "Filomateya" (biliyə sevgi) matematika sözü buradan yaranıb. "Filologia" ("elmi söhbətlə sevgi") "Filosofiya" ("müdrikliyə, həqiqətə sevgi) (fəlsəfə)sözü həmin anlayışdan əmələ gəlib.

Lakin qədim yunanlar sevgi haqqında nə qədər söhbət açsalar da onun fəlsəfi- estetik mahiyyətini lazımı səviyyədə dərk edib qiymətləndirə bilməmişlər. Bu, təbii ki, zamanla, dövrlə, habelə insanlığın o vaxtkı inkişaf mərhələsi ilə bağlı bir hadisə idi.

...qəribə bir hal, gülməli bir vəziyyət müşahidə olunmaqdadır: hər birimiz (hər halda çoxluq nəzərdə tutulur) insanın dərin hissi, coşqun duyğusu, qəlb ələmi, sevgisi ilə bağlı sənət əsərlərini həyəcanla oxuyur, heyrətlə dinləyir, dərin düşüncəyə dalırıq; lakin sevgi ilə bağlı ciddi söhbətləri, yazını bə'zən (hətta, çox vaxt) yüngül təbəssümlə, acı istehza ilə qarşılayırıq. Məcnunu, Otellonu, Romeo-nu, Leylini, Cülyettarı qəbul edirik, lakin məcnunluğu, romeoluğu qəbul etmirik. Kitabdakı, səhnədəki, kinodakı... Məcnuna pərəstiş edirik. Lakin həyatdakı Məcnunu ələ salırıq. Sevgi haqqında bədii rəylərlə danışıırıq. Lakin sevgi barədə yazılmış bədii esseni, publisistik yazını soyuq qarşılayırıq.

Bəri başdan qeyd etmək istəyirəm ki, oxuyacağınız yazı öz janrı e'tibarı ilə ədəbi - bədii düşünçə, esse deyil. Habelə onun publisistik qeydlər toplusu da adlandırmaq olmaz. Siz əzəli, əbədi, bəşəri bir problem barədə elmi xarakterli tədqiqatla, bir az bir təhər səslənsə də, "ciddi" janrda yazılmış qeydlərlə tanış olursunuz. Əlbəttə, yazıca başqa janrların çaları da yox deyildir. Beləliklə: *sevgi*.

SEVGI. Əlbəttə, ritorik məntiqə əsasən həmin sözdən sonra (söhbət sevgidən gedir) mütləq nida işarəsi qoyulmalıdır. Həm də bir yox, ən azı üç işarə birdən. Amma biz, artıq deyildiyi kimi, sevgi barədə təkcə lirik - emosional üslubda söhbət açmaq niyyətində deyilik. Hərçənd ki, bunsuz keçinmək sözün mütləq mə'nasında qeyri - mümkündür. Başlıca məqsədimiz sevgi haqqında sakit tərzdə soyuq mühakimə ilə fikir yürütməkdir. Düzdür, ilk baxışda "soyuq" və "sevgi" anlayışları bir-birilə uyuşmur. Amma nə etməli? Düşünəndə ki, "sevgi" anlayışı həm də etik - fəlsəfi kateqoriyalardan biridir, istər - istəməz "ayaq saxlamalı" olursan, axı, fəlsəfə bizdən yalnız "soyuq" mühakimə, real təsvir və ciddi tədqiqat tələb edir. Bu baxımdan emosiya, bədii təsvir, metafora, lirizm qismən arxa plana çəkilməli olur.

Biz onu da qeyd etməyi vacib bilirəm ki, haqqında söhbət açılan problemin özünü bir neçə xətt üzrə nəzərdən keçirmək olar: *sevgi* anlayışına münasibətin tarixi baxımından, sevginin özünün tarixi təkamülü prosesindən və s. Lakin biz həmin tədqiqat formalarından imtina etmək niyyətindəyik. Elə təkcə ona görə ki, sevgi anlayışına münasibətdə tarixiliklə müasirlik arasında kəskin fərqlər ax-tarmaq, nəhəng Çin səddi tikmək çətindir.

Bizə elə gəlir ki, "Sevgi" anlayışının ən dəqiq, ən başlıca adekvatı azadlıqdır. Sevgi - azadlıqdır. Sevən kəs dünyanın ən azad varlığıdır. Azad adamın köləliyə meyli etməsi mümkün deyil. Azadlığı dərk etməklə sevmək arasında bərabərlik işarəsi qoymaq yalnız ilk baxışda təəccüb doğura bilər. Əslində isə o anlayışların ziddiyyətləri yox, vəhdəti heyvət doğurmalıdır.

Sevginin ağıl və ürəklə bağlılığı əsrlər boyu ən müxtəlif səviyyələrdə mübahisə doğurmuşdur. Bu yerdə *B.Paskalin* bir likrini xatırlamalı oluruq: "Ürək zəkanın bilmədiyi qanunlara malikdir".

Əlbəttə, ürək və ağıl qanunları arasında mühüm fərqlər mövcuddur.

Lakin belə bir həqiqəti də inkar etmək olmaz ki, ürəklə ağıl xatələri məhz sevgi nöqtəsində pərvəriş tapır. *Feyersaxın* sözləri ilə desək, ən ümumi sevgi yalnız zəkanın olduğu yerdə mövcuddu; zəkanın özü universal sevgidən başqa bir şey deyildir.

Sevgi barədə söhbət açan bütün müəlliflər onu həyatın mənası, ömrün çırağı adlandırmışlar.

Sevinc, bayram deməkdir əsil sevgi. Facio, nədaxtlix - sevgisizlixdədir. Sevgi - ölümsüzlükdür, əbədiyyətdir. Sonluluq, ölənlix - sevgisizlixdir. Sevginin o biri üzü, onun "antoqonist düşməni", əksi, antonimi nifrətdir. Zərdüşta görə, dünya xeyir və şərən, sevgi və nifrətdən ibarətdir. Anaxaqor sevgi və nifrəti dünya evinin əsasını təşkil edən kosmik qüvvələr kimi səciyyələndirirdi. Böyük Şərq mütəfəkkiri *İbn-Sina* (Avisenna) yazırdı ki, ali varlığın idarə etdiyi bütün mövcud şeylər təbii istəyə və anadangəlmə məhəbbətə malikdir.² Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, məhəbbət həmin şeylərin mövcudluğunun səbəbidir.

Sonralar həmin fikri inkişaf etdirən *Şarden de Teyyar* göstərir ki, dünyanın bütün fraqmentləri (hissəcikləri, zərrələri) həmişə bir-birini axtarır; sevgi - xususi bir kosmik gücdür.³ Məhz kosmik duyğu nəticəsində insanlar (sevənlər) bir-birinə qovuşur. Ümumiyyətlə, "kosmik cazibə" barədə dəfələrlə söhbət açılmış, bə'zən ifrat mühakimələr söyləmiş olsa da, problemin mahiyyətinə maraq daim kəskin səciyyə daşımışdır.

Dekart yazırdı: *"Mən düşünürəm, - deməli, mövcudam"*. İnsan mövcudluğunun əsasında həm də onun sevgisi yaşayır; eləcə də insan düşüncəsi insani sevgidən xaricdə mövcud ola bilməz. Elə

isə Dekart öz fikrini hətta bu cür ifadə etsəydi belə yəna haqlı idi: *"Mən sevirəm - deməli, yaşayırım"*.

İnsan dünyaya müəyyən imkanlarla qədəm qoyur. Həmin imkanların gerçəkliyə çevrilməsi üçün təkə bioloji amillər kifayət etmir. İlk qıcıqlardan və instinktlərdən idraka qədər uzun, çox uzun bir yol var. O uzun yolda insan dərin uçurumların üzərindən keçməli olur. O uzun yolların əzabları sevincindən çoxdur. "Sevgi" adlandırılan fenomenin meydana gəlməsi, məhz həmin yolun əzab və sevincləri ilə müşayiət olunur. Bə'zi tədqiqatçılar sübut etməyə cəhd göstərir ki, sevgi hissi insanın təcrübəsindən kənarında belə mövcuddur. Hətta *V.S.Solovyov* yazırdı ki, zəka heyvanat ələmi üçün nədirsə, məhəbbət də insan üçün hələlik həmin şeydir.¹

Solovyova görə, iki adamın sevgisindən vahid bir şəxsiyyət dünyaya gəlir. Sevgi - əbədi həyəcan və qayğı, gündəlik cavabdehlik hissidir. Sevgi - yaradıcılıqdır; həm yaradıcılıq, həm də sevgi daxili azadlıq tələb edir. Sevgi təkə dünyəvi yox, həm də əbədi, kosmik hadisədir. "Söz insan cəmiyyətinin və mədəniyyətinin təşkilində necə əhəmiyyətə malikdirsə, məhəbbət də həqiqi insan şəxsiyyətinin təşkilində bu cür və hətta, bundan da artıq əhəmiyyətə malikdir"²

Platon yaradıcılığından söhbət açan rus filosofu A.F.Losev yazırdı ki, sevən adam həmişə dahidir. Bizcə çox sərrast deyilib.

Məcnun dahidir.

Romeo dahidir.

Don Kixot dahidir.

Kərəm dahidir.

Sevgi insanı insan edir. Bəlkə elə əməkdən də öncə!

Sevgi insanı insan edir. Bəlkə elə həyatdan da öncə!

İnsan öz sevgisi ilə özü-özünü kəşf edir, özü-özünü yaradır,

1. Бах: Соловьев В.С. Смысл любви. Соч. в 2 т. М., т.2, с.513.

2. Yəna orada, s.514.

1. Фейербах Л. Сущность христианства. Рига, 1938. с.137.

2. Бах: Ибн Сина. Тракат о любви. Тбилиси, 1976, с.48.

3. Бах: Теняр де Шарден. Феномен человека. М., 1987, с.208.

öz-özünü tərbiyə edir, özündə özünü tapır. Lakin əsil məhəbbət həm də odur ki, insan özündə özünü unudur, özü ilə başqası bir vücutda vəhdət tapır. *Hegel*in dediyi kimi: sevginin əsil mahiyyəti özünü dərk etməkdən uzaqlaşmada, özünü başqa bir mənə unutmaqdadır; lakin bu yoxolma və unutmaqda ilk dəfə özünü tapma, özünü-özünə tabe etmə mövcuddur.¹

Feyersax belə hesab edirdi ki, sevmək hələ sevanin xoşbəxtliyi deyildir. Başqasını xoşbəxt etmədən özün xoşbəxt ola bilməzsən. Biz başqasını nə qədər çox xoşbəxt ediriksə, özümüz də bir o qədər xoşbəxt oluruz.²

Zaman keçdikcə insanların dünyaya, tarixə, özünə münasibəti də dəyişir. Dünən yaxşı kimi qələmə verilən, bu gün kəskin tənqid alətinə məruz qalır. Lakin klassik münasibət öz "mühafizəkarlığını" qoruyub saxlayır. İqtisadi səfalət qasırğaları dünyanı ağzına alır, insan öz fiziki yaşarılığını mühafizə etmək üçün kipriyi ilə od götürür. Fəqət sevgi öz ilkinliyini, öz munisliyini saxlayır.

İnsan mənəviyyətinə bəzən bir qara qəpik qiymət qoyulmur, "məhəbbət" adı altında "diplomatik oyunlar" gedir... Lakin sevgi yaşayır.

Əsil insan, ideal insan, insan ideali sevan-insandır: Nomosmand.

İnsanın sevgiyə dönük çıxması - özünün özündən uzaqlaşması deməkdir. Sevgisizlik - absurddur. Sevgi - həyatın mənbəyidir. Lakin cəmiyyət öz "həyat mənbəyinin" daimi mövcudluğu üçün fərdə qüvvət və qayğı göstəririmi? *Fromm* yazır ki, cəmiyyətdə az qala hamı "sevmək arzusu ilə" yaşayır. Lakin əvəzində pul qazanmağa, hakimiyyətə, kefə - damağa daha çox vaxt gedir.³ Yəni adamlar

var - dövlət əldə etməyin yeni - yeni yollarını, "elmini" öyrənir. Amma sevmək sənətini öyrənmək üçün heç bir təşəbbüs göstərilir. Elə bu sənət sirlərinə vəqif olmamaqdandır ki, tərəflər arasında (qadın və kişi) çox vaxt uçurum yaranır.

Fromm belə hesab edir ki, sevgi istirahət yeri deyil, birgə əmək, əbədi mübarizə deməkdir. Sevmək-daim təzələnmək, təmizlənmək deməkdir. Sevgi-özünü zənginləşdirmək deməkdir.

Hər bir fərdin özünəməxsus temperamenti var-bu keyfiyyəti insana təbiət verib. Lakin xarakteri insan özü qazanır.

İnsan öz-özünü təkmilləşdirir. İnsan öz-özünü "qürur", "yara-dır". İnsanın formalaşmasında onun "hissi" əlamətləri intəhasız rol oynayır. Bu cəhətdən insanın sevgisi istisna təşkil etmir. Sevgi üçün, sevmək üçün mütləq, konkret "elmi metod" yoxdur. Bu məsələdə hər kəsin öz "yolu", öz fikri, öz mülahizəsi var. Hər bir cür sevir. Lakin əsil məhəbbət hamıya eyni dərəcədə tə'cir göstərir: sevan adam təmizlənilir, saflaşır, yüksəlir.

Bütün insanların ürəyində sevgi üçün zəmin, sevmək üçün imkan mövcuddur. Heç də bütün hallarda imkan gerçəkliyə çevrilir. İmkanın gerçəkliyə çevrilməsində mühitin, tərbiyənin rolu böyükdür. Və, əlbəttə bu sahədə yenə ən böyük vəzifə subyektin - şəxsiyyətin üzərinə düşür...Harın tərbiyə görmüş adamın təkəcə bədənini yox, ruhunu da piy qatı örtür. Bu cür şəxslər çox halda az qala hər şeyə qarşı laqeyd, biganə bir mövqedə dayanırlar. Viktor Hüqo öz mülahizələrində haqlı idi: "İsti yataq insan ürəyini daşa çevirmək gücünə qadirdir".

Ürəklərin "daşa çevrilməsi" insani idealları (ülgülərin) çoxuna nöqtə qoyur.

Sevgi və nifrət - insan ürəyinin iki sirlə, möcüzəli, təzadlı qütbüdür. Ürəkdən nifrət edən adam, ürəkdən sevbə bilər. Eyni vaxtda

1. Бах. Гегель. Соч.М.,1940,Т.13.с.107

2. Бах: Фейербах. Л.Избр.филос. произ. Т.1.с.462

3. Фромм. Иметь или быть? М.,1986,с. 75-76.

həm sevmək, həm də nifrət etmək olar.

Sevmək - risk etmək deməkdir. Özünün bütün üvlüyü, gözəlliyi, ilahliliyi ilə yanaşı, sevgi həm də - faciəvilikdir. Elə bu cəhətlərə görə o, əsrlər boyu neçə-neçə vədii əsərin dramatik fabulasına çevrilir. Bir çox filosoflar sevgi anlayışına daha geniş amplituda və tələblər səviyyəsindən yanaşmışdır. *Feyerbaxa* görə, sevgi - zəkanın və təbiətin universal qanunudur.

Grışveld isə sevginin qüdrətinə inam və qiymət vermək baxımından daha da irəli gedərək göstərirdi ki, məhəbbətin nəfəsi dünya xaosunu nizama salır, disharmaniyanı harmoniyaya çevirir.¹ Belə mütəfəkkirlər insanın sevgisini insanın fəvqında təsvir edirlər.

Min illərdir ki, "sevgi varmı?"-sual ətrafında adı təsvir və elmi-fəlsəfi düşüncə səviyyəsində mübahisələr gedir. Biz həmin mübahisələrə bir-iki kəlmə ilə cavab vermək və ya "hə"-yox" nidaları ilə təkzib-təsdiq tonunda münasibət bildirmək iddiasından uzaqıq. Fəqət bir məsələ aydındır ki, "sevgi varmı?"- sualı "həqiqət varmı?", "vicdan varmı?", "nifrət varmı?", "xoşbəxtlik varmı?", "iztirab varmı?" suallarının ekvivalenti kimi səslənir. Rus fizioloqu Pavlov yazırdı ki, mən insan beynində dəfələrdə cərrahiyyə əməliyyatı aparmışam və orada ağıl deyilən şeyə rast gəlməmişəm. Təbii ki, insan ürəyində "axtarış" apararlardan heç biri orada məhəbbət adlı şeyə - maddi predmetə təsadüf etməyib.

Sevginin heç kəsə heç kəs bəxş etmir. Hərə özü qazanır, özü mədə edir öz sevgisini. İnsanın özünüdərkində və dünyanıdərkində mühüm bir pillədir sevgi. O, bütün zamanların əbədi problemi, bütün sənət əsərlərinin əbədi mövzusuudur.

İki nəhəng filosofun baxışında sevgiyə münasibət müxtəlif bu-

1. Вах: Гривельд М. Естественные законы любви. Ст.№. 1913с.б.

caqlar altında açıqlanmışdır: Hegelə görə sevmək - özünü unutmaqdır. Sevirsənsə - artıq başqasına çevrilirsən. Sevgidə "mən" ana plana keçir - onu başqası əvəz edir.

Fromma görə, isə özünü sevməyən başqasını qətiyyətlə sevməz. Hər şey "məndən" başlayır. "Mən" yoxsa, "o" da yoxdur.

Paradoksdurmu?

Bizcə yox. Hər iki filosof özlüyündə haqlıdır. Hegelə görə, sevən adam özünü başqasında tapır (və ya itirir). Fromma görə, sevən sevdini özündə itirir (və ya tapır). Haradasa mahiyyət eynidir. Hər iki baxış ekoizmdən uzaqdır.

Höte yazırdı:

Sevgi müntəxəbatı-

Bütün kitabların kitabı budur.¹

R.Raynis deyirdi ki, sevgi özündə bütün təzadları, ziddiyyətləri birləşdirir: kədər və sevinci, ölümü və həyatı...

Sevən adam dünyanı parlaq rənglərdə görür. Lakin bu parıltı nəzən sevanların gözünü tutur. Elə buna görədir ki, deyirlər: sevginin gözü kor olur. Və buradaca xatırladaq ki, sevgi insan həyatını heç də bütün hallarda sakit məcraya yönəltmir, əksinə, dramatizmlə dolu bir aləmə sövq edir.

L.Tolstoyun əsl sevgi ilə bağlı mülahizələri müəyyən mə'nada Hegelin fikirləri ilə üst-üstə düşür, o, mə'nada ki, böyük yazıçı sevgini - özünüunutma, özünüqurban kimi qiymətləndirdi. *Tolstoya* görə, sevgi ya var, ya da tamamilə yoxdur - burada tərəddüdə yer yoxdur. O ki, qaldı sevmək üçün konkret (alverişli) məkan və zaman - Tolstoyun fikri qətidir: "Gələcəkdə sevgi olmur; sevgi - bu, yalnız indiki halda olan fəaliyyətdir. İndiki halda sevgini hiss etməyən adamın sevgisi olmur"²

1. Гете: И.В. О любви. М.,1980, с.222.

2. Толстой Л.Н. О жизни Пола. Собр. Соч.В 22 т. Т.17, с.88

İnsan hissi, insan ürəyi heç bir sədd, heç bir hədd tanımır. "Ağıllı" ürək bütün qanunlardan yüksəkdə durur. "Xüsusi", "əlahid-də" adamlar üçün ayrıca qanunlar verilmir. Qanunlarda bir ümumi-lik var. Lakin ürəklər, hisslər "ümumi" kateqoriyasına tabe olmur. Hər ürəyin öz xüsusi "qanunu" olar. Sevən adam üçün hər bir cəmiyyətin müəyyən qanununun müəyyən cinayət məcrasını tətbiq etmək olar. Sevgi qanuna tabe olursa, deməli, ona ziddir. Qanu-na ziddirsə, deməli orada asanlıqla "cinayət tərkibi" axtarıb tapmaq mümkündür.

Elə müəyyən "qanunlar" çərçivəsindən yanaşmağın nəticəsidir ki, müəyyən bir mərhələdə mə'nəviyyətin özündə də "sinfilik prin-sipi" axtarılan olmuşdur. Az qala "proletar" məhəbbəti ilə "burjua" məhəbbəti qarşılaşdırılmış, təbii ki, birinciyə üstünlük verilmişdir. Bu, "qarşıdurma" tərəfdarları qətiyyənlə hesaba almamışlar ki, insan ruhu və insan qəlbi hər bir "qanun" və "sinfilik" kateqoriyasından yüksəkdə durur: sevən adam öz sinfi mənsubiyyətindən, ictimai mövqeyindən belə qat-qat yuxarıdır. Qanun intizama dəvət edir, lakin insan həyatı üçün şaqraq, hamar yol yoxdur. Cəmiyyət həya-tı müəyyən qanun və qanunauyğunluqlara tabedir, lakin insan həyatı gözlənilməz dönümlərlə, dramatik vəziyyətlərlə zəngindir. Cəmiyyət müəyyən proqnoz və planlarla hərəkət edə bilər, lakin insan ömrü bütün proqnozları rədd edir. Eləcə də insan sevgisi.

Cəmiyyət qanunları sakit, təmkinli addımlarla müşayiət oluna bilər. Sevgi - mübarizə deməkdir, onda sakitlik yoxdur. Elmi - texniki tərəqqi və qloballaşma əsərində yaşayan sevən insanın üzərinə böyük vəzifə düşür.

Qərībā paradoksla üz-üzə dayanmışıq: bir tərəfdən qloballaşmanın inkişafından eyforiya vəziyyətinə düşür, həyil-məyil oluruq, digər tərəfdən düçar olduğumuz fəlakətlərin çoxu üçün

elmi, texnikanı yamanlayırıq. Bir yandan xoşbəxtliyimizin qapısını döyür, digər tərəfdən bədbəxtliyimizin bəisi kimi onu söyürük. Elə isə biz hansı anda, hansı məqamda haqlıyıq?

Texnika insanın cəmiyyət qarşısında mə'suliyyətini az qala sıfıra endirir. İstehsalçı məhsulun mahiyyəti ilə maraqlanmır. Çaylara, okeanlara axıdılan çirkab, zəhər "məhsuldar qüvvəni" — insanı narahat etmir. Bir düyməni basmaqla bir şəhərin altını üstünə çevirən hərbiçi adi texniki proqramı yerinə yetirir. Və bu vurhavadur, qov-haqov tufanında insan özünü ya texnikanın əlavəsinə - onun bir boltuna, bir vintinə çevirir, ya da texnikanı özünün əlavəsinə döndərir. Belə bir məqamda "sevən aşiqi" "texnika adam" - robot əvəz edir. Sevgi sanki arxa plana çəkilir. Dükən - bazarlar sün'i "sevgi obyektləri" ilə dolur. Kişilər mağazalardan "qadın" seçir. Qadınların kişiyyə ehtiyacı azalır - nə çoxdur, kişini əvəz edən sün'i kişi orqanları! Rədd olsun "sevgi" anlayışı! Postindustrial əsr məhəbbəti qəbul etmir! Biz Romeo, Məcnun sevgisi olmasa da ötüşə bilərik!

Eşqin gətirdiyi əzab heç kəsi xoşbəxtliyə ürcəh etməyib. Biznes, pul, şöhrət olan yerdə nə eşqbazlıq?...

"Texniki adam" sevgini qəbul etmir. Belə yerdə vaxtilə məşhur Botegey "işinin" təşkilatçısı, R.Niksonun prezidentliyinə qarşı kəskin çıxış etmiş, hələ uşaqlıqdan özünə ideal qəhrəman kimi Hitleri seçmiş Hordon Liddi və onun "İradə" adı altında nəşr olunmuş əsəri - avtobiografiyası yada düşür. Liddi bütün ömrü boyu öz daxili hissələrinə qarşı vuruşmuş, həya, vicdan anlayışını qəbul etməmiş, özünü hissiz, duyğusuz maşına çevirməyə çalışmışdır. Onun üçün insan öldürmək - çəkilə dəmiri əzmək kimi şeydir. "Mən maşına çevrilməliyəm!" Budur, Liddinin "ideali". Onun tez-tez təkrarladığı tezis, qərar: "Mən maşınam, maşınam, maşınam, his etmirəm nə

ağrı, nə yorğunluq!" Lap mahniyə bənzəyir. Sən demə, insanın öz daxilində özünü öldürməyə cəhd göstərməsi də ilham və zövq mənbəyinə çevrilə biləmiş!

Sevgidən könüllü imtina etmək - özündə özünü qətlə yetirməkdir. Sevgisizliyə çağırış - mə'nəviyyətsizliyə çağırışdır. Özündə sevgini öldürmək - mə'nəvi cəlladlığa yol göstərməkdir. Sevməməyi ilə öyünmək - öz ölümünü alqışlamaqdır, özünə "Tatiha" deməkdir.

Sevgi anlayışı olduqca geniş mahiyyət daşıyır. Buraya insanın doğma, yaxın insana, həqiqətə, xeyirxahlığa, hakimiyyətə, vətənlərə, vətənə, Allaha və s. sevgisi daxildir. Ümumiyyətlə, sevginin müxtəlif təsnifatlarında birinci sətərə erotik məhəbbət aid olunur. Sevginin öz həyatında oynadığı rol *K.Marks* öz arvadına yazdığı məktubda belə şərh edirdi: nəhəng ehtiras məni sözün bütöv mə'nasında özümü əsil insan hesab etməyə kömək göstərir... "Lakin nə Feyerbax "insanına", nə "maddələr mübadiləsinə", nə proletariata sevgi deyil, sevimli adama, məhz sənə olan sevgi, bu, sözün əsil mə'nasında insanı yenidən insan edir".¹

Məhəbbət insana, artıq qeyd olunduğu kimi, irsən keçmir. Onu insan özü yaradır. Sevgi hissi həyatda formalaşır. Sevginin meydana gəlməsində iki obyekt (və ya subyekt) iştirak edir: qadın və kişi. Məhz sevgi nəticəsində obyektin subyektə münasibəti təkmilləşir.

İnsan öz sevgisi ilə ömrün yeni bir pilləsinə - yeni bir eraya qədəm qoyur.

Yer üzündə sevgisiz, duyğusuz adam tapmaq qeyri-mümkündür. Hətta, özünü tənha, yalqız, biganə, soyuq hesab edən adamlar belə, daxilən bu və ya digər dərəcədə dərin intim hissələrlə bağ-

lı olur. Ümumiyyətlə, insanın normal inkişafı, onun xarakter və şəxsiyyətinin formalaşması məhz onun məhəbbətinin səviyyəsi ilə bağlıdır. *L.Tolstoy* yazırdı: Əgər sən sevmirsənsə - bu heç də o demək deyil ki, səndə sevgi yoxdur. Sadəcə olaraq sən sevməyinə mane olan nəşə bir şey var. Sənin qəlbin sevgi ilə doludur, lakin o üzə çıxıbilmir, çünki buna sən günahların mane olur. Qəlbin qandallardan azad et...²

İnsanı digər canlılardan fərqləndirən amil həm də onun sevmək qabiliyyətidir. Təbiət düşünən övladını elə yaratmışdır ki, o, digər canlılardan təkəcə ağılı, qəlbi ilə deyil, habelə bir çox digər cəhətləri ilə fərqlənir. İnsanla heyvanı az qala "bir bezin qırağı" hesab edənlərə qarşı çıxan *L.Feyyernax* "Gələcəyin fəlsəfəsinin əsas müddəaları"nda yazırdı ki, insan digər canlılardan təkəcə təfəkkürü ilə deyil, habelə bütün varlığı ilə fərqlənir.³

Əlbəttə, sevgi anlayışının bəsitləşdirilməsi yalnız bəsit təfəkkürə xas xüsusiyyətdir. İnsan öz sevgisi ilə bütün canlıların fəvqündə duran varlıqdır. Fizioloq *Meçnikov* yazırdı: "Heç bir şübhə yoxdur ki, insanın cinsi hissiyyəti, digər canlılarla eyni olsa da belə, ən ali mə'nəvi təzahürün mənbəyidir"⁴ Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Platon həmin fiziki təzahürləri dörd qismə bölürdü: *insanın gözəlliyə, həqiqətə, yaradıcılığa, həyatın mə'nasına marağı*, ehtirası. Platon belə hesab edirdi ki, məhəbbət incəsənətə, yaradıcılığa doğma olan hadisədir, o göstərir ki, məhəbbət hətta incəsənətdən yüksəkda duran duran fenomenidir.

*Eşqdır mehrabı uca gölərin,
Eşqsiz ey dünya, nədir dəyərin?*

1. Бах: Толстой Л.Н. ПСС.М., т.45.с.101

2. Бах: Фейербах Л.Изб. фелос. произ.Т.1с.200.

3. Мечников И. Этюды о природе человека М.,1961.с.20.

1. Маркс К., Энгельс Ф.Соч.т.29.с.435.

Bu misraların dahi müəllimi Nizami haqlı idi. Bu gün də haqlıdır.

İnsan min illərdir ki, sonsuzluğa, intəhasızlığa doğru bir yol gedir. Bu yolda onu uçurumlar, vadilər, eniş və yoxuşlar müşayət edir. İtirə-itirə, qazana-qazana yol gedir insan...

Əbədiyyət yollarının əzəli və sonu - sevgi dayanacağıdır.

İnsan öz sevgisindən od alıb yola çıxır.

İnsan öz son məqsədinə - öz böyük sevgisinə qovuşub yoxa çıxır.

Varlıqla yoxluğun danılmaz, uçulmaz körpüsü - sevgidir.

Min illərdir özünü arayıb, axtarıb insan oğlu. Bu axtarışların sonu əzəl, əzəli - sondur. Əzəllə son arasında bir körpüdür - sevgi...

SOSium

İNSAN ÖZ ƏMƏLİNİN VƏ ÖZ AMALININ ÖVLADIDIR

Söhbət mə'nəviyyatımızın, ictimai şüurumuzun mühüm sahəsindən birindən dini dəyərlərdən gedir. İnsan mə'nəviyyatı ilə bağlı bir sıra nəsnələrə qoyulmuş tabular götürüldükdən sonra gün-güzəranımızda parodaksal görüntülər boy verməkdədir: gözümüzün önündəcə insanlar, simalar dəyişir, metamorfozaya, lap elə erroziyaya uğrayır. Yox, söhbət adamların zahiri görkəmlərinin dəyişməsindən getmir. Belə olsaydı nə vardı ki?

Məsələlər, e'tiqadlar, inanclar dəyişir. Görünür, get-gedə adamların daxili ilə xarici arasındakı fərqlər götürülür: axı, indi çoxları mə'nəvi dəyərləri pal-paltar kimi tez-tez dəyişməyə adətində olurlar.

Son illər hamımızın tez-tez üz tutduğumuz bir məsələyə mən öz subyektiv münasibətimi bildirmək istəyirəm: bu, bizim mə'nəviyyatımızın, ictimai şüurumuzun tərkib hissəsi olan dindar, dini məslək və dini e'tiqaddır. Alman filosofu F.Nitsşenin "Dəyərlərin yenidən dəyərləndirilməsi" adlı məşhur bir əsəri var. Elə həmin əsərin adından çıxış edərək deyə bilərik ki, bizdə də "dəyərlərin yenidən dəyərləndirilməsi" prosesi getməkdədir. Keçmişlə, tarixlə bağlı olan bir çox maddi və mə'nəvi tə'sislərə artıq yeni rəkursdan yanaşırıq, onları çağdaş zamanın "tərzində" ölçür, təzədən qiymətləndirməyə çalışırıq.

Son illərdə insanların dinə qayıdışı diqqət mərkəzində olan hadisələrdəndir. Zahirən burada təcüblü heç bir şey yoxdur: uzun illər "antixristlər", "allahsızlar" ateizm şüarını rəhbər tutaraq dinə, din xadimlərinə, dinə iman gətirənlərə divan tutmuş, Allah evlərini-məscid və kilsələri viranəyə çevirmiş, dini ədəbiyyatı tonqallarda yandırmışlar... Artıq situasiya dəyişib: indi məşhur dinsizləri gözləyir. Zahirən belədir. Əslində isə, mahiyyətə "dindarlar" və "dinsizlər" arasında ciddi fərq, uçulmaz Çin səddi yoxdur. Belə ki, bu günkü "dindarların" çoxu elə dünənki "dinsizlər"-ateistlərdir. Vaxtilə elmi ateizmdən dərs deyən müəllimlər bu gün din və ilahiyyət tarixini tədris edir, hətta tez-tez "Qur'ani-Kərim"dən sitat gətirərək öz fikirlərini müqəddəs kəlamla zər-zibaya bələmək istəyirlər.

Dünən məscidə rişxənd edən keçmiş raykom mə'muru bu gün dinin saflığından, təmizliyindən danışır, mollaların nitqinə, avazına düzəliş verir.

...Bir neçə il əvvəl söhbətidir. Biz bir qrup elmi işçi ölkəmizin cənub bölgələrindən birinə dini dəyərlərimizlə bağlı müharizə oxumağa getmişdik. "Yenidənqurmanın" vur-çatlasın vaxtı idi, cəmiyyətdə "yumşalma" hiss olunurdu? Biz-"raykom tədbirinə" də'vət edilmiş şəxslər çıxışımızı o dövrün ab-havasına uyğun qurmuşduq. Əhvalat vəqə olurdu raykomun iclas zalında. Mən gəlişimizin məqsədini açıqlayandan sonra söylədim ki, ateizmin geniş təbliğ olunmasına baxmayaraq əhalinin böyük bir qismi dinə də inanır, Allaha da; tarix sübut edib ki, adamların qəlbindən inam və imanı çıxarıb məhv etmək mümkün deyil. Bir az da irəli gedərək əlavə edim ki, nainki sırayı vətəndaşlar, lap yüksək postda əyləşən dövlət mə'murlarının da bir çoxu dinə inanır: onu da bildirdim ki, ola bilsin ki, bu zalda əyləşənlərin bir çoxu dindardır. Elə bu fikri demişdim ki, qəflətən rəyasət heyətində elə bil göy guruldadı, şimşək çaxdı. Raykomun katiblərindən biri-köhnə komsomol katibi iş-

ləmiş mə'mur qadın haray-həşir qopartdı: siz nə danışsınız, raykom işçisi dinə inana bilərdimi? Siz təxribatla məşğul olmayın. Bizdə heç bir kəs dinə inanmır, inana da bilməz. Burada hamı kommunistdir, ateistdir...iki-üç ildən sonra yolum yenə həmin rayona düşmüşdü. Həyatın bütün sahələrində yenilik nəzərə çarpırdı-ələxüsus da dinin dəyərləndirilməsində. Mən köhnə raykomun (artıq icra hakimiyyəti adlanırdı) mə'lum iclas zalında çıxış edərək adamların mövhumata, fanatizmə inamından narahatlığımı ifadə etdim. Vəçdan azadlığı məsələsinə toxunaraq qeyd etdim ki, azad cəmiyyətdə şəxsiyyətin dinə inanıb-inanamaması sırf şəxsi səciyyə daşıyır. Heç kəsi zorakılıqla dindarlığa sövq etmək olmaz. Və bildirdim ki, hətta bu zalda dinə inanmayan adamlar-ateistlər də ayılaşa bilər... Elə bu sözləri demişdim ki, mənim köhnə "tanişım", köhnə komso-mol-raykom katibi işləmiş mə'mur qadın qeyzlə bildirdi: bu zalda heç bir ateizmdən söhbət gedə bilməz. Siz hansı haqla dində cəhə-lət axtarırsınız? Biz hamımız dindarıq...və s.və i.a.

Hə, bax belə-belə işlər.

Cəmiyyətimizdə neqativ hallar get-gedə intişar etməkdədir. Mə'nəvi dəyərlər gün-ğündən arxa plana keçir. Məni (tək məni yox, yaqın ki, çoxumuzu) əndişələndirən, düşündürən, odur ki, indi adamlar təkcə bir-birlərini yox, iman apardıqları müqəddəs dini, müqəddəs kitabı belə aldadırlar.

Bütün səma kitabları və bütün dinlər Yer üzündə saflığın, düz-lüyün, haqq-ədalətin bərqərar olmasını təqdir və təbliğ edir. Bizim-sə, az qala hamımızın dinə və müqəddəs kitaba hörmət və ehtira-mımız, inam və e'tiqadımızı vardır. Çoxumuz hərəkət və rəftarımı-zın dürüstlüyünü əsaslandırmaq üçün "Qur'an'a and içiririk. Mən tam cəsarətlə deyə bilərəm ki, bizim mühitimizdə çoxları "Qur'an"-dan spekulyativ məqsədlə istifadə edir. Din çoxları üçün zahiri ef-fekt, maska, aldatma vasitəsinə çevrilməkdədir.

Əgər fikir vermisinizsə, son zamanlar daha çox harın, müftəxər

adamlar dini dəyərləri "qiymətləndirməkdədir"; belələri "Allahın qoyduğu qanunları" dəstəkləyir, cəmiyyət qanunlarını nədənsə xa-tırlamaq belə istəmirlər. Artıq din bir qrup "politikanların" əlində idarəetmə vasitəsinə çevrilib. "Allah bilən məsləhətdir" -ideyası müəyyən bir qrupun canavar ehtirasına, yırtıcılıq həvəsinə bəraət qazandırır. İstər-istəməz belə qənaətə gəlirsən ki, insanları zəlif hala salanların nəzir-niyaz vermələri gözdən pərdə asmaqdan baş-qa bir şey deyildir. Bütün bu görüntülərin, nümayişkarane gedişlə-rin arxasında özünüsigorta dayanır. Belələri təkcə özlərini, öz ət-rəllərini deyil, habelə Allahı da aldadırlar. Fırıldaqqının öz günahla-rını yumaq üçün nəzir verməsini Allaha rüşvətdən başqa nə cür ad-landıрмаq, necə qiymətləndirmək olar? İndi biz 70 il ərzində Sovet dövlətinin reanimasiyasında saxladığımız Allahı bir növ yenidən dirildirik. Bizim indiki çağda-sosializmdən kapitalizmə keçid mərhələsində transformasiyaya uğramış illüziyalarla yaşayan şüuru-muz Allah məhumunu yeni bir müstəvidə, həm də hallüsünasiya-larla qavrayır. Allah isə bu əsnada sanki orbitr rolunu oynayır. Bən-də Allahı bir növ, əgər belə demək təbiri-caizsə, pusquda durub. Onun yaxşı və pis əməllərinə göz qoyan bir nəsnə kimi qavrayır. Bəndə belə hesab edir ki, Allah da onun müdiri, rəisi və yaxud onun yaşadığı bölgənin polisi kimi bir vücuddur və günlərin bir gü-nü o, bəndəni pis işlər üçün məhşər ayağına çəkə bilər. Buna gö-rə də polisə, rəisə "pay" verməyə öyrənən Allah bəndəsi tədbir tō-küb Allahın da "pay"ını vermək qərarına gəlir. Beləliklə, polislə, rəisələ birgə Allahın da "nəziri", "payı", "dolyası" verilir. Təbii ki, "payı" çatan Allah da "dolyası" vaxtında çatdırılan "qanun-ahli" kimi bir kanara çəkilib öz iş-gücünən məşğul olacaq. Hal-hazırda bən-də təsəvvüründə (çox vaxt) Allah məhz bu cür-öz "payını" aldıqdan sonra hər cür qanunsuzluğa göz yuman real obraz kimi təsəvvür

edilir. *Mə'nəviyyatsızlığın at oynatdığı, allahsızlığın tūğyan etdiyi cəmiyyətdə Allaha rüşvət verilməsi, Allahın gözündən pərdə asmağ cəhdi heç də təəccüblü görünməməlidir...*

...Hər dövrün, hər zamanın öz dəbi olur. İndiki vaxtda-mə'nəvi dəyərlərin dəbdən düşdüyü bir əyyamda dini titulların dəbə minməsi müşahidə olunur.

İndi "Məşədi", "Kərbəlayı", "Hacı" adını almağ şərəfi heç də hər kəsə qismət olmur. Yeri gəlmişkən, Həccə getməyin bəzi nüansları barədə. Bizim e'tiqadçı qardaşlarımız bilməmiş deyil ki, Həcc ziyarətinə getmək istəyən, bu niyyətdə bulunan adam müəyyən imkan və duruma malik olmalıdır-söhbət maddi imkandan gedir. Söhbət həm də ondan gedir ki, bu imkanın həyata keçirilməsi üçün gərək olan vəsait halal yolla əldə edilməli və halallıq yolunda xərclənməlidir. Bizim müşahidəmizə görə, müqəddəs yerlərin ziyarətinə gedən zəvvarların böyük bir qismi səfərə ya borc götürdükləri, ya da ki, haram yolla əldə etdikləri paranın hesabına çıxırlar. Ev yıxan, kasıbın son tikəsini boğazından çıxaran, oğurluq və quldurluqla əldə edilən pullarla qazanılan dini titutun gətirəcəyi məziyyətdən danışmaq özlüyündə absurddur. Dinə inam-daxili məsələdir. Allaha, peyğəmbərə, övliyalarla... edilən dua-səna, verilən və'dilər, götürülən öhdəliklər (lap köhnə əyyamın pambıq kompaniyaları yada düşür) çətin ki, qəbul edilə, nazil oluna. Çətin ki, Allaha verilən rüşvət bəndəyə xoş güzəran, könül xoşluğu, ruh dincliyi gətirə. Sayı günü-gündən artan, əməllərində xeyirxahlıq cücərtiləri azalan "Hacı"lar barədə görkəmli şair Şahmar Əkbərzadənin bu misraları yada düşür:

*Əməzlər qoçulaşır ilbəlil,
Qoç igidlər bacılaşır ilbəlil,
Cibkəsənlər Hacılaşır ilbəlil.
İbadət var, cəhaldən rəzildir.*

Doğrudan da, ibadət var ki, cəhaldən, cahillikdən, nadanlıqdan daha rəzildir.

Allaha inamla rəzalətin bir araya gəlməsindən daha böyük bir qəbahət təsüvvürə gətirmək olmaz.

Ürəyində haqq işığı, inam nuru, iman işartısı olanların mə'bədə üz tutmasından gözəl heç nə ola bilməz. Allahı əvvəlcə öz daxilində tapanların, öz qəlbində arayanların keçirdiyi hisslərdən müqəddəs heç bir şey ola bilməz.

Fəlakət odur ki, öz cinayətlərinə şərik axtarasan və belə bir "şərik" qismində Allahı tapasan, öz əməllərinə onu da "ortaq" etməyə cəhd göstərəsan.

Biz tək-cə öz valideynlərimizin deyil, həm də əməllərimizin, öz əməlimizin, öz idealımızın övladıyıq.

Hər kəs öz əməli üçün Allahı və özü qarşısında cavabdehdir. Qi-yamat gününə hərə öz ruhu, öz əməli və öz qəlbilə gedəcək. İnşallah.

ENERJİNİ HARA YÖNƏLTMƏLİ?

Lokal və global savaqlar barədə elmi və bədii əsərlərdə kifayət qədər ətraflı söhbətlər açılmış, qızğın diskussiyalar və mübahisələr aparılmışdır.

Müharibələrin səbəb və nəticələri, habelə məram və məqsədləri ən müxtəlif bucaqlar altında təhlilə cəlb olunmuşdur. Əlbəttə, tədqiqatçılar obyektiv və subyektiv amillər ətrafında da öz mülahizə və fikirlərini yürütmüşlər. Söz yox ki, ortaya qoyulan hər bir arqumentin inandırıcı cəhətləri yox deyildir. Və məhz buna görə də heç bir rəşional fikirin üstündən sükutla keçmək doğru olmazdı. Lakin indiyəcən müharibə fenomeninin, sosial qarşılıqların meydana gəlməsinin bütün səbələri araşdırmadığından "yaddan çıxmış" nüanslar haqqında öləri də olsa söhbət açmaq istəyirik...

Hər bir müharibənin öz süjeti- başlanğıcı və finali okur. Başar tarixinin son 5500 ilində təxminən 14. 550 böyük və kiçik müharibə (savaş) olmuşdur. Bu 14.500 böyük və kiçik müharibədə 4 milyarda qədər insan həyatına zərər qoyulmuş: oxla, qıncqla, güllə ilə. Nüvə və bakteriooloji silahlarla.

Bir vaxt döyüşlərdə igidlik qələbə qazandı, sonra igidliyi hiylə, məkr əvəz etdi. Hər bir müharibənin öz enerji daşıyıcıları mövcuddur, təbii ki, əsas daşıyıcı insandır. Bəs bu enerjinin fəallaşması hansı amillərlə bağlıdır? Necə olur ki, illər, əsrlər uzunluq fil qulağında mürğü döyən, "atılan toplardan dıxsınmayan" adamlar qəfilcən hərəkətə gəlir, öz ağılaşmaz fəaliyyətləri ilə

yeni epoxanın bünövrə daşını qoyurlar?

"Kainat evi" ilə hürülüb ki, hər kiçik zərrə ilə ən böyük planetlər arasında qəribə, qanunauyğun əlaqə, rabitə mövcuddur. "Kainat evi"nin nizamını qoruyan isə, mövcudluğunu çox zaman unuduğumuz enerji dalğalarıdır.

Ayrı- ayrı planetlərin ətrafında cəmləşən enerji dalğaları və enerji qasırgıları təkcə təbii- bioloji prosesə deyil, habelə sosial atmosfərə də təsir göstərə bilər.

Əsrimizin 90-cı illəri enerji dalğalarının fəallığı ilə seçilməkdədir. Biz təbii- tarixi prosesin ayrı- ayrı dönüm və müstəvilərinə nəzər salıb bu cür fəallığa aid çoxlu misallar gətirə bilərik. Amma indiki halda buna heç bir zərurət, ehtiyac hiss etmirik. Təkcə bu faktı diqqət mərkəzinə çəkmək istəyirik ki, XX əsrin 30-40-cı illəri bu cür "fəal" dövrlərə aiddir. 80-cı illərdən üzü bəri baş alıb gedən sosial qəbarmaların özülündə də məhz həmin enerji qasırgıları qayanmaqdadır. Haqqında söhbət gedən enerji dalğalarının fəallığı təbiətin və cəmiyyətin ümumi inkişafına, tərəqqi və tənəzzülünə bu və digər dərəcədə təsir göstərir. Və elə buradaca qeyd etməyi vacib bilirik ki, XX əsrin böyük tarixçi- filosofu Lev Qumilyovun etnos tarixinin labüd qalxmaları- ermə ardıcılığı haqqında irəli sürdüyü nəzəriyyə nə qədər gözlənilməz olsa da, rəş elmi müşahidə və ümumiləşdirmələrin dəqiq ifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir. L. Qumilyovun nəzəriyyəsinə görə, müəyyən dövrlərdə planetin ayrı- ayrı regionlarında rəşionar təkanlar baş verir. Alim bu cür təkanların min ildə iki- üç dəfə qeydə alındığını göstərir. Pəşionar təkanlar nəticəsində etnosun fəallığı yüksəlir, böyük sıçrayışlar müşahidə olunur. Əsasən, etnogenez nəzəriyyəsində ehtiva olunan etnos tarixinin ümumi cəhətləri dar bir çərçivə daxilində nəzərdən keçirirsə də, şərti olaraq "pəşionar təkan" adlanan hadisənin mahiyyəti çox geniş və dərinidir. İş burasındadır ki, Qumilyovun haq-

qında bəhs etdiyi böyük təkarlar min ildə iki-üç dəfə baş versə də, *bizim haqqında bəhs etdiyimiz enerji fəallığı daha tez-tez təkarlanır*. Bir qədər də irəli gedib deyə bilərik ki, əslində bu fəallıq sözün müəyyən mənasında fasiləsiz, mütəmadi bir proses kimi davam etməkdədir. Amma o, təkə yüksələn yox, həm də "yavaşlayan fəallıqdır", elə buna görə də biz onu okeanların qabarma və çəkilmələri ilə müqayisə edə bilərik.

Hər bir fərd müəyyən etnosu təmsil edir və artıq dediyimiz kimi o, (yəni insan) müəyyən enerji yükünə malik olur. Bu, bizim kəşfimiz deyildir. Əgər xatırlayırsınızsa, Freyd də həmin fikri müdafiə edirdi. Freydə görə enerji dinamik, topuk və iqtisadi münasibətlərdə ifadə olunur. Şəxsiyyətin "topik" (və ya topoqrafik) psixikası onun daxili aləminin sxemidir; bunu Freyd iki əsas hissəyə (və ya psixi sistemə) bölür: təhtəşür və şüur. Bunların arasında isə ön şüur - "bufer" sistemi yerləşir. Freyd insan psixikasının bütün məzmununu şüur və təhtəşüurun (alt şüurun) qarşılıqlı əlaqəsi kimi nəzərdən keçirir, təhtəşüura daha çox meydan verir. İnsan fəaliyyətinə qeyri-şüurunun "ilkın marağını" (təəşşüqü, həvəsi) qeyd edən Freud orada seksualı (başqa sözlə -enerjini) və özünümühafizəni fərqləndirir. Freudun əsasında məhz bu meyl (təəşşüd, həvəs) və onun özəyini təşkil edən seksual maraq (enerji) dayanır; bu enerji insanın bütün fizioloji, psixoloji və ictimai fəaliyyətinin ilkin nüvəsidir.

Freyd "ilkın maraqla" kifayətlənməmiş, öz nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək "marağın" yeni pilləsini araşdırmışdır. "Ölümə meyl" həmin pillələrdən ən mühümüdür. Artıq bu mərhələdə seksual maraq (enerji) öz bioloji çərçivəsindən çıxaraq yeni keyfiyyət- sosial çalar qazanır. Bu nəzəriyyənin yaranmasında çox güman ki, birinci cahın müharibəsinin də mühüm qolu olub. Axı necə olur ki, insan bilərəkdən, dərk edərkən ölümün üstünə gedir? Bəlkə orqanizm - bu izvi aləm öz əzəli formasına

- qeyri-üzvi vəziyyətinə qayıtmaq istəyir?

Bu ziddiyyətli mühakimələrdən Freyd belə bir nəticəyə gəlir: canlı orqanizm ölümə meyl edir -o, bu halı Manotos adlandırır, eyni zamanda yaşamaq eşqi də sönmür- bu isə Erosdur. Deməli, insanın bütün həyatı can atmaqdan, mübarizədən, hərbdən (savaşıdan)ibarətdir. Deməli, Freydə görə, sülhə olduğu kimi hərbə meyl də insana xas olan cəhətdir.

insanın daşdığı spesifik enerjini (Freydin tədirincə "libidonu") yalnız bioloji qanunlar çəvrəsində nəzərdən keçirmək doğru olmazdı. Elə ona görə də Freydlə bağlı mülahizələrə hələlik xitam verərək söhbətimizin əvvəlinə qayıdaq: insanları böyük savaşa, qlobal müharibələrin ağısuna çəkən nədir? Təkə sinfi və milli mənafeələrini? İrqi və dini fərqlərdən doğan qarşılıqlı nifrət və ziddiyyətini? Ərazi və iqtisadiyyatla bağlı iddialarını? Yox! Bütün bunlar bəhanədir. Bunlar vasitədir. Olsa- olsa öz izahını tapmayan səbəbin nəticələridir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, arasıksızlaşdır, fasiləsiz enerji fəallığının təsirindən asılı olaraq "kainat evində" ziddiyyətli, həm də qanunauyğun, proseslər baş verməkdədir. Planetin (nütövlükdə isə kainatın) ayrı-ayrı bölgələrində enerjinin paylanması nisbətində qeyri-bərabərlik müşahidə olunur. Disharmoniya ayrı-ayrı etnos qruplara, habelə, konkret fərdlərə də şamil edilə bilər.

Baş haqqında söhbət açılan "enerji" məfhumu ilə müharibə fenomenini arasında hansı paralellər axtarmaq olar? Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bütün müharibələr enerji qasırgalarının qorxunc sonluğu kimi qiymətləndirilməlidir. Əgər hər hansı bir fərdin mövcud enerjisi quruculuq sahəsinə istiqamətləndirilməzsə, o (enerji), dağıdıcı, pozucu qütbə yönəldməlidir. Əlbəttə, bu cəhətdən bir sıra fərdi keyfiyyətlər-sosial mühit, tərbiyə, özünütəlim və s. kimi cəhətlərdə müstəsna rol oynayır. Psixoloqlardan biri haqlı olaraq yazırdı ki, əgər Puşkinin qeyri-adi qabiliyyəti

poeziya sahəsində üzə çıxmasaydı, ondan ən dəhşətli cüyayətlər gözləmək olardı. Həqiqətən, Puşkin tipli şəxsiyyətin enerjisinin pozuçuluq qabiliyyəti, adi məişət cinayətkarlığının fəvqündə yüksələrdi; başqa sözlə, nəhəng enerjinin quruculuq səciyyəsi kimi, dağıdıcılıq miqyası da fəvqəladə dərəcədə geniş və təhlükəli olur. Deyilənlərə istənilən sayda misal və nümunələr göstərmək olar. Belə ki, hər hançı bir şəxsiyyətin enerji (qabiliyyət, istedad) yükü "lazımı" sahəyə- quruculuğa istiqamətləndirilmədikdə qeyri-adi proseslərin üzə çıxması üçün münbir zəmin yaranır. Məsələn, bu mənada XX əsrin iki böyük tiranının, iki müştəbidin həyat və fəaliyyətinə öləri nəzər salmaq kifayətlir. Zahirən onların hər ikisi- Hitler və Stalin əks qütbə dayanan şəxslərdir. Onlar, həmçinin, bir- birinə daban-dabana zidd olan ideologiyaların daşıyıcı və mübəlligləridir. Bütün bunlar az qala həmişə məlum olan faktlardır. Hər iki "rəhbər" avtobiografiyasına müraciət edən oxucuya o da məlumdur ki, Stalin və Hitler yeniyetməlik çağlarında incəsənətə daha çox meyli etmişlər; Stalin şair olmaq istəmiş, hətta, onun bir sıra poetik nümunələri mətbuatda çap olunmuş, dərsliyə (gürcücə) salınmışdır. Hitler isə ilk gəncliyində rəssam olmaq arzusu ilə yaşayırdı. O vaxt onu siyasət aləmində, daha çox rənglər dünyası maraqlandırır. Fəqət gələcək şair və rəssamın sonrakı taleyi siyasətlə çulğalaşmışdır. Onların həyat, fəaliyyət və mübarizəsinin aqibəti isə bu gün bütün bəşəriyyətə məlumdur.

Bizi maraqlandıran sual ayırıdır: Stalin və Hitlerin tirana çevrilməsinin səbəbi təkcə obyektiv amillərləmi bağlıdır. Bizcə yox. Axı, şəxsiyyətin özünü realizə edə bilməməsi həmişə qorxunc finala nəticələnir.

Qeyd edək ki, ayrı- ayrı fərdlər kiimi bütöv kollektiv, xalq və millətlərin də enerji potensialının müəyyən bir istiqamətə yönəldilməsi mümkündür; bu hal ən çox sosial- iqtisadi- mənavi böh-

ranlar zəminində üzə çıxır. Arasıkəsilməz təbliğət və təzyiç vasitələri ilə nəhəng kütlənin haqqında söhbət açılan potensialını daha böyük sürətlə hərəkətə gətirib enerji qasırğaları yaratmaq o qədər də təəccüblü hal deyildir. Qütblərin enerji dalğalarının qarşı- qarşıya gəlib toqquşması ağılaşmaz fiziki dağıntılara aparıb çıxarır...

Bizim haqqında öləri söhbət açdığımız problem özünün geniş, əhatəli elmi təhlilini gözləyir.

İndiki halda yalnız onu deyə bilərik ki, planetimizdə enerjinin paylanması bizdən, bizim iradəmizdən asılı olmasa da, bəşəriyyətin (hər halda özümüzün) qismətinə düşən " yükün" enerji miqdarının düzgün bölüşdürülmə istiqamətləndirilməsi, quruculuq (və ya dağıdıcılıq) sahəsinə yönəldilməsi məhz bizdən, daha doğrusu, şəxsiyyətdən və cəmiyyətdən asılıdır.

Bu gün planetimizdə baş verən ziddiyyətli, təhlükəli hadisələrin təhlili bir daha göstərir ki, fərdlə (cəmiyyətdə) təbiət arasındakı bağlılıq disharmonik səciyyə daşımır, əksinə, hər iki fenomenin ayrılmaz əlaqə və qarşılıqlı münasibətləri mövcuddur. Bu cür əlaqə zəminində münasibətlərin nəzərə alınmaması bir çox hallarda faciəvi sonluqla nəticələnir.

MƏDƏNİYYƏT VƏ QLOBALLAŞMA

Kiçik dünyanın böyük mahiyyəti: *qloballaşma*. Qloballaşma müasir insanın təkcə maddi və mənəvi həyatına deyil, habelə, insan nəsillərinin yüzillər, minillər boyu formalaşmış təsəvvür və biliklərinin məcmusuna da təsir göstərməkdədir. XXI əsrin adamı artıq ətrafda baş verən proses və hadisələrə yeni bucaq altında baxmalı olur. Elmi nailiyyətin sonucu kimi meydana gələn qloballaşma özündənəzəlki (və ya özünəqədərki) elmi qənaət və informasiyaların üstündən bir növ xətt çəkməkdədir. İndi bizim təkcə zaman və məkan daxilində mövcud olan nəs-nələrə bağlı deyil, hətta, zaman və məkanın özü haqqındakı bilik və təsəvvürlərimiz də dəyişməkdədir.

Artıq nə zaman ötən əsrdəki "zaman"dır, nə də ki, "məkan". Daha doğrusu, zaman və məkan öz əzəli-zahiri mövcudluğunda qalır; fəqət bizim uzun əsrlər boyu "əsaslandırdığımız", ənənəvi şəkildə qəbul etdiyimiz həmin anlayışlar yeni mahiyyət almışdır. Bu gün real zaman və məkanla yanaşı "virtual" zaman və məkan anlayışları da öz "varlığını" ortaya qoymuşdur. Əslində elə bu özü də bir realıqdır, mövcudluqdur və biz istər-istəməz bu mövcudluqla, realıqla barışmalıyıq.

İndi qloballaşma həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz etməkdədir. Əvvəlki təsərrüfat sahələrinin, elmi baxışların yeniləşməsi böyük sıçrayışlarla müşayiət olunmaqdadır. İndi "əvvəlki" anlayışını bütün parametrlər üzrə qeyd-şərtsiz "(sonra)kı" (post) əvəz etməkdədir. Artıq industrial öz "postunu" postindustrialə təhvil verib. İndi elmi-fəlsəfi cərəyanlardakı yenilər (neo) və yeniliklər də ən son və "(sonra)kı" (post) terminologiyası ilə yüklənmişdir: realizm-postrealizm, modernizm-postmodernizm, romantizm-postromantizm... çevrilmişdir. Təkcə sosial-iqtisadi-mənəvi həyatın deyil, siyasi müstəvinin özündə belə kəskin dönüş və dəyişikliklər meydana gəlmişdir; belə ki, bir çox ölkələrdə siyasi idarə formaları, habelə, ərazi vahidləri yeni keyfiyyət və kəmiyyət formaları ilə əvəzlənmişdir. Artıq sosializm düşürgələri dağılmış, sovet sistemi tarixin arxivinə qatılmışdır, indi sovet məkanı - postsovet məkanına çevrilmişdir.

Bizə elə gəlir ki, qloballaşma nə qədər geniş vüsət alsın da onun mənəvi həyatımıza təsiri nisbətən böyük maneələrlə müşayiət olunur. Bu da təsadüfi deyildir, axı, insan həyatının özü (sözün geniş mənasında) mühafizəkar səciyyə daşıyır. Fəqət bütün bu "mühafizəkar" cəhətlərinə baxmayaraq qloballaşma insanların adi həyat səviyyəsindən tutmuş tə onların geniş fəaliyyət sahələrinə bütünlükdə "mərhələlər üzrə" öz təsirini göstərməkdədir.

Qloballaşma müasir insanın həyatına təkcə sevinc və yüngüllük yox, həm də ağı və həyəcanlar gətirir. Əxlaqi-milli-regional olanlar bir yana, hətta fərdi olan xüsusiyyətlər də tədricən sıxışdırılıb aradan çıxır. İndi sanki hamı eyni düşüncə və əxlaq prinsipləri ilə yaşamağa məhkum edilir.

Kommunikativ rabitə vasitələri fərdləri bir-birindən asılı vəziyyətə salıb. Kompüterlərin manitorunda yeni bir "dünya" bərqərar olub - bu, "virtual kainatdır".

İnsan ilk baxışda, öz-öz yaratdığıнын əsirinə çevrilib. O, istər-istəməz yeni yarananlar qarşısında xofa düşür, hətta qorxu hissi keçirməli olur; onun adət etdiyin köhnə vərdişlərin yeni "redaktaya" ehtiyacı duyulur.

Yeni köhnəni inkar edir

İnsan özünün inkarından qorxur.

* * *

Artıq "enerji mənbələrinin" təbiətdə, daha doğrusu, Yer planetində və ondan kənarında apanılan axtarışlara bir "yeni" də əlavə olunub. Əslində, bu "yeni" olan mahiyyətə köhnədir, sadəcə olaraq bu "yeni köhnənin" bir daha tədqiqat obyektinə çevrilməsi XXI əsrdə aktual əhəmiyyət kəsb edir. Həmin tükənməz "enerji mənbəyi" - insanın beyni, daha doğrusu, o beynin "ifraz" etdiyi şüur, düşüncə, idraktır.

İnsan orqanizmini öyrənən elmlər çoxdan sübut edib ki, irqi fərqlərindən asılı olmayaraq yer üzündəki insanların beyin quruluşu (nəbələ digər əzalan) biri-digərindən o qədər də fərqlənmir. Əsas fərq beyin qırışlarının kəmiyyətində, daha doğrusu, həmin qırışların informativ yüklənməsindədir. Beyin nə qədər "yüklüdürsə" bir o qədər böyük enerji mənbəyi hesab olunur.

Yeni elmin daha bir kəşfi də diqqəti çəkir: beynin imkanları çoxaldıqca, "yükötürmə" qabiliyyəti artdıqca, insanın fiziki ömrünün çevrəsi də genişlənir. Necə deyirlər, *böyük informasiya = uzun ömür*. Başqa sözlə, *böyük informasiya + uzun ömür = böyük ener-*

ji mənbəyi. Miladdan əvvəlki tarixdə orta ömür 40-45 yaş civarında hesablanırdısa, bu gün ömrün vaxt həddüdü az qala iki dəfə yüksəlib. Deməli, adi riyazi dillə ifadə edilərsə, bizim informasiya almaq imkanlarımız iki dəfə artıb. Amma məsələ bununla bitmir. İş burasındadır ki, misal çəkdiyimiz dövrlə müqayisədə informasiyanın kəmiyyəti yüz (bəlkə də min) dəfələrlə çoxalıb.

Böyük informasiya, hər şeydən əvvəl, böyük mədəniyyət deməkdir. Həmin mədəniyyətin daşıyıcıları olan insanlar öz tarixi təcürübəsindən çıxış edərək "zaman evi"nin divarlarına öz "kərpiclərini" hörməkdədirlər. Axı, mədəniyyət həm də nəsillərin varisliyi deməkdir, bu müstəvidə heç nə "özbaşına" və birdən-birə meydana gəlmir. Burada dünən - bu gün - sabah formulu var. Mədəniyyət - elə bir fenomenal hadisədir ki, burada insan əməli ilə insan əxlaqı bir-biri ilə çulğışı, qırılmaz əlaqədə olur.

Dünyanın müxtəlif qütblərinə səpələnmiş xalqlar və o xalqlara mənsub olan fərdlər bir çox hallarda özlərindən belə asılı olmayaaraq eyni prosesin iştirakçılarına çevrilirlər. (Hazırkı durumda bu hadisənin məğzini dərk etmək elə də çətin məsələ deyildir: müasir texniki - kommunikasiya vasitələri adamların az qala hamısının "eyni cür" düşünməsinə obyektiv zəmin yaratmışdır). İndiki halda söhbət keçmiş dövrdən gedir: elə bir vaxtdan ki, müxtəlif qütblərdə yaşayan insanların bir-biri ilə mütəmadi, intensiv, birbaşa informativ əlaqəsi qeyri-mümkün idi. Və həmin dövrlərdə mədəniyyətlər arasında mövcud olan əlaqələr istər-istəməz bu günün özündə belə bizdə heyrət doğurur. Bu baxımdan görkəmli Norveç tədqiqatçısı T.Heyerdalin ortaya qoyduğu elmi nəticələr diqqəti çəkir: sən demə, qədim insanların yaratdığı mədəniyyət nümunələri, onların mənsub olduqları qəbilə və məkəndən asılı olmayaraq eyni bir ideya və zəmin üzərində pərvəriş tapmışdır. Doğrudur, Heyerdal özü

bir çox hallarda bu "eyniliyin" kökünü "böyük köçdə" axtarmalı olmuşdur. Amma bizcə, məsələnin maraqlı doğuran tərəfi alimin irəli sürdüyü ideyada yox, ortaya qoyduğu nəticədədir.

* * *

Qloballaşma təkcə iqtisadi-sosial-siyasi proseslərə yox, insanların nütun mənəvi-mədəni aləminə nüfuz etməkdədir. Yeni yaranan, formalaşmaqda olan fenomenal təpkiyə köhnələrin üstündən xətt çəkir. Bu cəhətdən dillər də istisnalıq təşkil etmir.

Hal-hazırda dünyada iki min beş yüz (2500) dil mövcuddur. Lakin bu dillərin gələcək yaşarlılığı elə bu gün təhlükə altındadır. Məlum olduğu kimi, artıq qədim yunan dili, aramey, latın, sanskrit, asuriya, qədim pers. ket və s. dillər "ölü" dillər "pansionuna" keçib. Xatırlatmaq lazımdır ki, həmin dillərin bir çoxu heç də uzaq keçmişdə "dəfn" olunmayıb. Məsələn, mayya dilinin sıradan çıxdığı vaxtdan o qədər də çox müddət keçməyib, cəmi beş yüz əvvəl bu, canlı danışığı dili idi.

Dillərin get-gədə tarix və mədəniyyət səhnəsindən çıxması indi də müşahidə olunur. Rusiya və Ukrayna ərazisində yaşayan bir çox türkdilli xalqların nümayəndələri belə bir təhlükə ilə üzləşiblər. Məsələn, hazırda Kırmda cəmi 600 adam karaim (türk dilləri qrupuna daxildir) dilində danışır.

Məlum olduğu kimi, BMT-də əsas altı işlək dil seçilib: ingilis, fransız, ərəb, rus, ispan, çin. Bəs digər dillərin taleyi necə olmalıdır? (Bu "seçilmiş" dillərin öz arasında da rəqabət gedir). Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda internetin həyatımıza tətbiqi dillərin inkişaf və tənəzzülünə də təsir göstərir. Əslində elə "internet dilləri" də "seçilmiş" dillərdən təşkil edilib.

Bu gün qloballaşmanın mədəniyyətə təsiri barədə danışarkən cə

miyyətin bətnində gedən müxtəlif dishormoniya və konsentrasiya proseslərindən yan keçmək mümkün deyildir. Artıq mövcud olan faktlar dünyadakı milli-mənəvi dəyərlərin "ortaq məxrəcə" gəldiyini təsdiq etməkdədir. İndi heç kəsin (fərdi və ictimai anlamda) yaratdığı təkcə onun özünə aid deyildir. İndi "mən" və "biz" cəmiyyəti, biri digərinin ekvivalentinə çevrilib. İndi mən > biz (və yaxud mən < biz, hətta mən + biz) formulu yeni düzəndə təqdim olunmaqdadır; bu formul indi mən = biz şəklində təqdim oluna bilər.

İnternetin həyatımıza nüfuzu bizə əvvəllər məlum olmayan yeni "gerçəklik" formaları gətirməkdədir. Bu gerçəkliyin adı "virtuallıq"dır. Virtual gerçəklik reallığı irreal fenomen kimi təqdim etməkdədir. Biz istəsək də, istəməsək də yeni "gerçəklik düsturunu" qəbul etməli, onun mövcudluğu ilə razılaşmalıyıq.

Yeni yaranan proseslər mədəniyyətin yeni qatlarının formalaşması, hətta, üzə çıxması prosesi ilə sonuclandır.

* * *

Bu bir həqiqətdir ki, mədəniyyətdə qloballaşma mədəniyyətlərin inteqrasiyası prosesindən keçir. Bəs mövcud inteqrasiyada dominantlıq "tərəzi" hansı tərəfə daha çox "əyilməlidir"? (Söhbət, indiki halda, məsələn: kiçik və böyük xalqların mədəni-ədəbi sintezindən, qovuşmasından gedir). Söhbət kiçik xalqların mədəniyyətinin ariyib yox ola bilməsi təhlükəsindən gedir. Əsrilər boyu yaranıb inkişaf edən maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin - lokal "kültür" adalarının, nəhəng sivilizasiya "okeanında" itib-batmaq qorxusundan gedir. Bu qorxunun özü də "qlobal" mahiyyət daşıyır və həmin qorxu hissi artıq "nəzəri" paralelləri addımlayaraq praktik sahələrə nüfuz etməkdədir. İndi həmin "qorxu" bədii yaradıcılığın bir

çox sahələrində də özünü bürüzə verməkdədir. Rəssamlıq, heykəltərəşliq, musiqi, nəsr, poeziya, səhnə və ekran əsərləri nümunələrində bu cür "xof"un doğurduğu assosiativ duyuma aid çoxlu misallar gətirmək mümkündür.

Əslində yeni sivilizasiya "xof"unun kökü dərinliklərə - ən azı yarıım əsr əvvələ gedib çıxır. İlk dəfə Avropada çalınan "haray zənginin", "həyəcan təbilinin" səsi tezliklə bütün dünyada əks-səda vermişdir. Elə həmin vaxtdan bəri əks qütblər - qlobalistlər və antiqlobalistlər arasında kəskin fikir ayrılığı yaranmışdır. Amma hələ öz-özlüyündə mövcud olan ideya - "fikir" heç nəyi həll etmir. Fakt budur ki, "praktik" qloballaşma bəşər həyatının az qala bütün sahələrində öz hökmünü dikmə etməkdədir.

Redaktordan

Mən Firuz Mustafanı tələbəlik illərindən tanıyıram. Hələ gənclik çağlarından o, daim narahat, axtarışda olan bir insan kimi çoxlarından fərqlənərdi.

Bu gün F.Mustafa Azərbaycanın çox məhsuldar elmi-ədəbi simalarından biridir. Onun elmi, fəlsəfi, publisistik əsərləri oxucular tərəfindən maraqla qarşılır. Əsərləri ən çox tamaşaya qoyulan dramaturqlardandır.

Heç də təsadüfi deyildir ki, vaxtilə dövlət televiziyasında-mənim çalışdığım redaksiyada onun müəllifi və aparıcısı olduğu "İl-gim", "İdrak", "Gənclik" və s. verilişlər tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılanardı. Çünki F.Mustafa dərin erudisiyası, güclü məntiqi, aydın nitqi ilə çoxmilyonlu auditoriyanı düşündürər, mübahisəyə dəvət edərdi.

Onlarca əsəri öz nəşrini və nəşirini gözləyən müəllifin yeni kitabında onun müxtəlif illərdə qələmə aldığı elmi-fəlsəfi yazılar toplanıb. Mən əminəm ki, dostum Firuz Mustafanın yeni kitabı elmi-fəlsəfi məcmuələr toplusu oxucuların marağına səbəb olacaq.

Tofiq Xəlil
filoloq alim

P.S. Müəllif bu kitabın araya-ərsaya gəlməsində diqqət və qayğısını əsirgəməyən Tofiq Xəlillə (T.A.Xəlilova) öz dərin təşəkkürünü bildirir.

Firuz MUSTAFA

- filosof, nasir, dramaturq, publisist.

F.Mustafa bir çox e l m i :

"Mənəvi tələbatın inkişaf dialektikası",

"Sərhədsiz dünya",

"Yeni dəyərlər və demokratiya şəraitində tələbə və
zağirdlərin hüquqi və mənəvi tərbiyəsini formalaşması",

"Мир без границ"

v ə d i i :

"Göyəm kolları",

"Dünyanın rəngi",

"Kəhrubə",

"Bəhrüz-Vəlanə sipər oğul"

"Çahmır tunc",

"Teatr meydanı",

"Adsız",

"Sifat",

"Buz üzə satırlar"

"Komediylar"

əsərlərin müəllifidir.

F.Mustafanın tərcüməsində

"Putin. Birinci səksən"

kitabı, N.Berdyayev, A.Blok, S.Yesenin, V.Şukşın, habelə F.Nitsşe,
P.Neruda və başqa klassiklərin bir sıra əsərləri Azərbaycan dilində
ışıq üzü görmüşdür.

F.Mustafanın bir sıra publisistik və tərcümə kitabları, mindən çox
məqaləsi nəşr olunmuşdur. Əsərləri xarici ölkələrdə çap olunmuş,
tamaşaya qoyulmuşdur. C.Cavbarlı mükafatı laureatıdır.

F.Mustafa son illərdə əsərləri ən çox tamaşaya qoyulan
sənətkarlardan biridir.

Dramaturqun Azərbaycan teatrlarında oynanılan əsərləri:

"Ağıllı adam" - Azərbaycan Dövlət Gənclər Teatrı

"Qələf" - Azərbaycan Dövlət Gənclər Teatrı

"Təvəz" - Azərbaycan Dövlət Gənclər Teatrı

"Vida marşı" - Azərbaycan Dövlət Gənclər Teatrı

"Müqəvva" - Naxçıvan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı

"Ağıllı adam" - Şuşa Dövlət Musiqili Komediya Teatrı

"Musiqili məktublar" - Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrı

"İlham" - Lənkəran Dövlət Dram Teatrı

"Sevməyənlər" - Ağdam Dövlət Dram Teatrı

"Müqəvva" - "Yug" Dövlət Teatrı

"Müqəvva" - Müstəqil tamaşa (rej. K.Səfərova)

"Ayı təbəssümü" - Füzuli Dövlət Dram Teatrı

"Dəhliz" - Mingəçevir Dövlət Dram Teatrı

"Sənə sözüm var" - Qazax Dövlət Dram Teatrı

"Adsız" - İrəvan Dövlət Dram Teatrı

"Əqrəb bürçü" - Sumqayıt Dövlət Musiqili Dram Teatrı

"Əqrəb bürçü" - Tədris teatrı

"Modoniyyət: tarix, müasirlik" kitabı Firuz Mustafanın "**Arz**"
nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilən sayca dördüncü kitabıdır.

F.Mustafanın yeni kitabına onun müxtəlif illərdə qələmə aldığı
elmi-fəlsəfi əsərlər daxil edilmişdir.

1980-ci illər

2000-ci illər

Mündəricat

"Avesta"nın izi ilə	3
Şərqlin nəhəng fikir abidəsi	4
Abidenin tədqiq tarixindən və ya Zərdüştharalıdır?	11
"Avesta" sehiri	19
Tarixin "Avesta" qitəsi	22
Fəlsəfi fikir tarixindən yarpaqlar	27
Milik təsəvvürdən fəlsəfi təfəkkürə	28
Yunan fəhmi	31
Heraklit təzadı	33
Sokrat həqiqəti	35
Çin müdrikləri	40
Nitsşe qayıdır	43
Freyd möcüzəsi	47
Nağıyev dühası və ya şimşək ömrü	52
Mənəvi dünyamız	56
Sevgi fəlsəfi aspektdə	57
SOSium	73
İnsan öz əməlinin və öz əməlinin övladıdır	74
Enerjini hara yönəltməli?	80
Mədəniyyət və qloballaşma	86
Redaktordan	93

Qeydlər üçün

Qeydlər üçün

**Firuz Mustafa "Mədəniyyət və fəlsəfə",
Bakı, "Araz" nəşriyyatı 2005.**

Kompüter tərtibatçısı: Əsmər Əlirzaqızı
Korrektor: Cəmilə İsaqızı

Yığılmağa verilmişdir: 25. 02. 2005

Çapa imzalanmışdır: 14. 03. 2005

Kağız formatı: 60x84 1/16

Şerti çap vərəqi: 6,5

Uçot nəşr vərəqi: 6,25

Sayı 200

Sifariş: 08